ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ

2

Sikh Raj Te Sher-e-Punjab
(By Sohan Singh Sital)

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : ਨਵੰਬਰ, 1950 ਈ.
ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਰ : ਅਕਤੂਬਰ, 1986 ਈ.

ਮੁੱਲ : 60 ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :
ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ
ਮਾਲਕ : ਸੀਤਲ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ,
ਸੀਤਲ ਭਵਨ, ਮਾਡਲ ਗਰਾਮ, ਲੁਧਿਆਣਾ-2.

ਤਤਕਰਾ

ਪਹਿਲਾ ਕਾਂਡ ੧੫—੩੦

ਦੂਜਾ ਕਾਂਡ ੩੧--੪੫

ਤਿੱਜਾ ਕਾਂਡ ੪੭--੯੫

ਛੇਵਾਂ ਕਾਂਡ ੧੪੯—੧੬੫

ਅੱਠਵਾਂ ਕਾਂਡ—੧੮੧—੧੮੭

ਮੁੱਢਲੀ ਬੇਨਤੀ

"ਏਕ ਵੁਹ ਹੈਂ, ਜੋ ਬਦਲਤੇ ਹੈਂ ਜ਼ਮਾਨੇ ਕੇ ਸਾਥ ਸਾਥ,
ਮਰਦ ਵੁਹ ਹੈਂ, ਜੋ ਜ਼ਮਾਨੇ ਕੋ ਬਦਲ ਦੇਤੇ ਹੈਂ"

ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਕ ਏਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ 'ਮਰਦ' ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਬਦਲ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰੋਂ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾੜਾਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਵੈਰਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਧਾੜਾਂ ਨੂੰ ਡੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਅਟਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਟਕਾਂ ਭੰਨ ਕੇ ਜਮਰੌਦ ਕੋਲ ਜਾ ਝੰਡੇ ਗੱਡੇ। ਜਿਹੜੇ ਪਠਾਣ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਅੱਗੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਤਾਰਨ ਉੱਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜੇ ਕੋਈ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦਾ ਪਠਾਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ ਵੀ, ਤਾਂ ਏਥੋਂ ਦੇ ਮਹਿਲ ਢਾਹੁਣ ਤੇ ਲੁੱਟਣ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਵੱਡ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਢਾਹੇ ਹੋਏ ਹੱਥੀਂ ਉਸਾਰਨ (ਕੰਧਾਂ ਕਰਨ) ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੇ ਕੀਤੀ।

ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਥਾਂ ਹੈ। ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਕੌਮ ਨੂੰ 'ਸਰਦਾਰ' ਬਣਾਇਆ ਸੀ; ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰੀ ਦੇ ਝੰਡੇ ਗੱਡੇ ਸਨ। ਪਰ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਕੌਮ ਨੂੰ 'ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਸਿੱਖਰਾਜ ਭਾਵੇਂ ਚਾਰ-ਦਿਹਾੜੇ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਹੋਣ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ

ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਤੇ ਪਰਸਿਧ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਇਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਫਲ ਹੈ ।

ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਨੂੰ ਕਲਮ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਪਵਿਤਰ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਾਂ, ਓਸੇ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਆਸ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਕੌਮ ਪਰਵਾਨ ਕਰੇਗੀ ।

ਇਹ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਮਦਦ ਲਈ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ।

ਸੀਤਲ ਭਵਨ,
ਮਾਡਲ ਗਰਾਮ, ਲੁਧਿਆਣਾ
੧੫-੧੦-੫੦

[ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ
'ਸੀਤਲ'

ਪਹਿਲਾ ਕਾਂਡ

ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਸੀ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਪੰਥ ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਜਿਆ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖ ਕੇ ਉਹ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਕੇਸ ਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ (ਅਨੰਦਪੁਰ) ਤੋਂ ਚੱਲੇ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਔਖੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਲੰਘ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਸ਼ਾਨੇ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਚਮਕੌਰ ਦਾ ਯੁੱਧ ਜਾਂ ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਘਲੂਘਾਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੰਧ ਤੋਂ ਰੋਕ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਡਿਗ ਡਿਗ ਕੇ ਉੱਠੇ ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਚੋਟੀ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪੈਰ ਉੱਤੇ ਔਕੜਾਂ ਆਈਆਂ, ਪਰ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਲਤਾੜ ਕੇ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਸੇਜਾ ਉਤੇ ਬਿਰਾਜਣ ਨਾਲੋਂ, ਉਹਨਾਂ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਤੀਰ ਖਾਣੇ ਚੰਗੇ ਸਮਝੇ ਤੇ ਹਿਮਾਲੀਆ ਦੀ ਬਰਫ ਵਿਚ ਗਲਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਵੈਰੀ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੜਨਾ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਫੱਟ ਵੱਜ ਕੇ ਖ਼ੂਨ ਵਹਿੰਦਾ ਗਿਆ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਸ ਕੌਮੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਲਾਲੀ ਆਉਂਦੀ ਗਈ, ਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮਾਰੂ ਸੱਟਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਪੰਥ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਿਛੋਂ ਕਈ ਸਾਲ ਸਿੱਖ ਬਿਲਕੁਲ ਚੁੱਪ ਰਹੇ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਚੇਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਇਹ ਕੌਮ ਫਿਰ ਕਦੇ ਉਠ ਸਕੇਗੀ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਠੰਢਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੋ, ਸਮਾਂ ਰਾਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਮਰ-ਜੀਊੜੇ ਫਿਰ ਜਾਗ ਉਠੇ। 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਤੇ 'ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਨਵੇਂ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਦਿਤਾ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਿਰ-ਉਠਾਉਂਦੇ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਦਬਾਉਣਾ

ਚਾਹਿਆ; ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਰਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਭਾਰ ਪਾਉਂਦੀ ਗਈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਹ ਸੂਰਮੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉੱਚੇ ਉਠਦੇ ਗਏ। ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸੂਲੀ ਦੀ ਨੋਕ, ਚਰਖ਼ੀ ਦੇ ਦੰਦੇ, ਤੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਣੀਆਂ ਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ, ਕਦੀ ਸੁਗਾਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਤੇ ਉਹ ਹਠ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੂੰ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ 'ਜੀ ਆਇਆਂ' ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ 'ਸਰਦਾਰੀ' ਦਾ ਤਾਜ ਪਹਿਨਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਅੰਤ ਉਹ ਸਿਰੜੀ ਬੰਦੇ ਇਸ ਲੰਮੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਹੀ ਗਏ। ਤੱਤੀਆਂ ਤਵੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸੜਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨਾਮ-ਲੇਵਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਖੋਪਰੀਆਂ ਲੁਹਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਕੁਦਰਤ ਰਾਣੀ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਤਾਜ ਧਰ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਟਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਡੌਲਿਆਂ ਉੱਤੇ 'ਕੋਹਿਨੂਰ' ਸੋਭਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਬਾਗ਼ੀ ਦੇਸ ਦੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਬਣ ਗਏ। ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਘੋਲ ਦਾ ਸਿੱਟਾ 'ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ' ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋਇਆ।

ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਘੋਲ ਪਿਛੋਂ ਦੇਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣੇ ਸਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵੀ ਪੰਜਾਂ ਪੀਹੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬਣੀ ਸੀ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਤੇ ਨਾਮਵਰ ਸਰਦਾਰ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਹੋਰ ਪਿੱਛੇ ਚਲੇ ਜਾਈਏ, ਤਾਂ ਇਹ ਘਰਾਣਾ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਨ (ਸਾਲਬਾਹਨ) ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਹੈ*। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਨਾਸ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਬੰਸ ਦੇ ਆਦਮੀ ਵਾਹੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਟਾਂ** ਵਿਚ ਗਿਣੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ੧੪੭੦ ਈ. ਵਿਚ ਇਸੇ

---

* ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਛੇਵੀਂ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ ੧੦੨੦।

** ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੋਤ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹਨ।

ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ 'ਕਾਲੂ' ਨਾਮ ਦਾ ਜੱਟ ਪਿੰਡ ਭੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਅਣਬਣ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਪਿੰਡ ਸਹਿੰਸਰੇ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਆ ਵੱਸਿਆ। ਏਥੇ ਇਸ ਦੇ ਘਰ 'ਜਾਦੋਮਾਨ' ਜੰਮਿਆਂ। ਏਥੋਂ ਉਠ ਕੇ 'ਕਾਲੂ' ਆਪਣੀ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਸਣੇ ਪਿੰਡ 'ਸੰਧ' (ਧੌਂਕਲ ਤੋਂ ਡੂਢ ਕੋਹ, ਤੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਤੋਂ ਚਾਰ ਕੋਹ) ਵਿਚ ਜਾ ਵੱਸਿਆ। ੧੪੮੮ ਈ. ਨੂੰ 'ਕਾਲੂ' ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਜਾਦੋਮਾਨ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਧਾੜੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ੧੫੧੫ ਈ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਧਾੜੇ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ 'ਗ਼ਾਲਬ' (ਉਰਫ਼ ਮੰਨੋ) ਵੀ—ਪਿਤਾ ਵਰਗਾ—ਧਾੜਵੀ ਹੀ ਹੋਇਆ, ਜੋ ੧੫੪੫ ਈ. ਵਿਚ ਪਿੰਡ 'ਸੰਧ' ਵਿਚ ਕਾਲਵੱਸ ਹੋਇਆ। ਗ਼ਾਲਬ ਦਾ ਪੁੱਤਰ 'ਕਿਦੋਹ' ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਪਿੰਡ ਸੰਧ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਤੇ 'ਕਿਆਲੀ' ਆ ਵੱਸਿਆ। ਓਥੇ ਦਿਲ ਨਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ੧੫੫੫ ਈ. ਵਿਚ ਉਹ ਪਿੰਡ ਸੁਕਰਚੱਕ (ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ ਤੋਂ ਡੇਢ ਕੋਹ ਦੱਖਣ ਵੱਲ) ਆ ਗਿਆ। ਏਥੇ ਉਸ ਨੇ ਕੁਛ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਲਈ। ਸੋ ਇਹ ਘਰਾਣਾ ਏਸੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪੱਕਾ ਵਸਨੀਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਪੰਥ ਵਿਚ ਮਿਸਲਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ, ਤਾਂ ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਮ ਉਤੇ ਹੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਮ (ਮਿਸਲ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ) ਪੈ ਗਿਆ। 'ਕਿਦੋਹ ੧੫੭੯ ਈ. ਵਿਚ ਮਰਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ ਰਾਜਦੇਵ* ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੂ। ਰਾਜਦੇਵ ਨੇ ਮਾਰਧਾੜ ਦਾ ਰਾਹ ਨਾ ਫੜਿਆ। ਉਹਨੇ ਵਾਹੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਵੀ ਆਰੰਭ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ੧੬੨੦ ਈ. ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ: ਤੋਲੂ, ਤਖ਼ਤ ਮੱਲ ਤੇ ਨਿੱਲੂ। ਤੋਲੂ ਤੇ ਨਿੱਲੂ ਬਾਲ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰ ਗਏ। ਤਖ਼ਤ ਮੱਲ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਤਰੱਕੀ

*ਸਮਿਥ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਰਜਾਦਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ (ਦਿ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਰੇਨਿੰਗ ਫ਼ੈਮਲੀ ਆਫ਼ ਲਾਹੌਰ, ਕਰਤਾ ਮੇਜਰ ਜੀ. ਕਾਰਮਾਈਕਲ ਸਮਿਥ, ਛਪੀ ੧੮੪੭ ਈ.) ਸਮਿਥ, ਪੰਨਾ ੨। ਮਗਰ ਲਤੀਫ 'ਰਾਜਦੇਵ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਪੰਨਾ ੩੩੬।

ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਗੂ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਵਾਹੀ ਤੇ ਦੁਕਾਨ ਦਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾ ਵੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ੧੬੫੪ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ: ਬਾਲੂ ਤੇ ਬੜਾ*। ਬਾਲੂ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਧਾੜੇ ਅੰਦਰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। 'ਬੜਾ' ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੇ ਸੰਤ-ਸਰੂਪ ਸੀ। ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਉਹਨੂੰ 'ਭਾਈ ਬੜਾ'** ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਸੁਕਰਚੱਕ ਦੀ ਅੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਉਹ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਹ ੧੬੭੯ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ। ਉਹਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਲੜਕਾ 'ਬੁਢਾ'*** ਉਸ ਵੇਲੇ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦਾ

ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ

ਸੀ। ਭਾਈ ਬੜਾ ਆਪ ਸਿੱਖ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰਕ ਸੀ। ਸੋ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਕੀਤੀ****। 'ਬੁਢਾ' ਜੁਆਨ ਹੋ ਕੇ ਬੜਾ ਦਲੇਰ ਸੂਰਮਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਧਾੜੇ ਮਾਰਦਾ ਮਾਰਦਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਟੋਲੀ ਦਾ ਆਗੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਦ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ (੧ ਵਿਸਾਖ, ੧੭੫੬ ਬਿ.; ੩੦ ਮਾਰਚ, ੧੬੯੯ ਈ.) ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ 'ਸਿੰਘ' ਬਣਨ ਲੱਗੇ। ਭਾਈ 'ਬੁਢਾ' ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ***** ਬੁਢਾ ਸਿੰਘ****** ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ

---

*ਲਤੀਫ਼ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਕਰਤਾ ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼, (੧੮੯੧ ਈ. ਵਿਚ ਛਪੀ), ਪੰਨਾ ੩੩੬; ਸਮਿੱਥ, ਪੰਨਾ ੩।

**ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਉਰਦੂ, (੧੯੨੫ ਈ: ਵਿਚ ਛਪਿਆ) ਦੇ ਪੰਨਾ ੪੯ ਉੱਤੇ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ 'ਭਾਈ ਭਾਗ ਮੱਲ' ਨਾਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

*** ਲਤੀਫ਼ ਪੰਨੇ ੩੩੬-੭; ਸਮਿੱਥ, ਪੰਨੇ ੧ ਤੋਂ ੫।

**** ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੩੭।

***** ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੩੭; ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ ਉਰਦੂ, ਪੰਨਾ ੪੯।

****** ਸੋਹਨ ਲਾਲ (ਉਮਾਦਾਤੁੱ ਤਵਾਰੀਖ਼, ਹਿੱਸਾ ਦੂੱਜਾ, ਪੰਨਾ ੨) ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ; ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ ੧੦੨੦; ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਨਾ ੪੯; ਸਮਿੱਥ ਪੰਨਾ ੫।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ* । ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਤੀਹ ਫੱਟ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਤੇ ਨੌਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਦੀ ਘੋੜੀ 'ਦੇਸੀ' ਵੀ ਦੌੜਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਉਹ ਬਾਂਕਾ ਜਵਾਨ ਪੰਜਾਹ ਵਾਰ ਰਾਵੀ, ਝਨਾਂ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਉੱਤੋਂ ਦੀ ਟਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ੧੭੧੮ ਈ: ਵਿਚ—੪੮ ਸਾਲ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ—ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕੀਤਾ** । ਉਸ ਦੀ ਧਰਮ ਪੱਤਨੀ ਕਟਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਮਰ ਗਈ। ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਚਿਖਾ ਵਿਚ ਸਾੜੇ ਗਏ*** ।

ਬੁਢਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ—ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ—ਹੋਏ।

ਨੌਧ ਸਿੰਘ — ਨੌਧ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੀ ਤੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਆ ਘਰਾਣੇ ਦਾ। ੧੭੩੦ ਈ: ਵਿਚ ਸ: ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ**** । ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ (ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ) ਮਜੀਠੇ ਦੇ ਪਰਸਿਧ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਧਾੜਵੀ ਸਨ। ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਨਾਦਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਧਣ ਫੁੱਲਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸਮਾਂ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਓਦੋਂ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਬਣਾ ਲਈ। ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਉਸਦਾ ਡੇਰਾ ਲੁੱਟ

---

* ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੪੮।

** ਗ੍ਰਿਫਿਨ (ਰੂਲਰਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ—ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ – ਕਰਤਾ ਸਰ ਲੇਪਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਉਰਦੂ ਤਰਜਮਾ ਮੌਲਵੀ ਨਜ਼ੀਰ ਹੁਸੈਨ ਫ਼ਾਰੂਕੀ, ੧੯੨੨ ਈ. ਵਿਚ ਛਪੀ) ਪੰਨਾ ੧੧੦।

*** ਸਮਿੱਥ ੫; ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੩੭।

**** ਸਮਿੱਥ, ਪੰਨਾ ੬; ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੩੮।

ਲਿਆ । ਇਸ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਸਦਕਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਪੰਥ ਦੇ ਉਘੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗਾ । ੧੭੪੮ ਈ: ਵਿਚ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਮਿਸਲ—ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ--ਬਣਾ ਲਈ । ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਕਈ ਪਿੰਡ ਮੱਲ ਲਏ* । ਅੰਤ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੇ ਕੋਲ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ੧੭੫੨ ਈ:** ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ । ਸ. ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਦੇ

ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ

ਅੱਗੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ, ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ, ਦਲ ਸਿੰਘ, ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ । ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੇ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ੧੭੨੧ ਈ:*** ਵਿਚ ਹੋਇਆ*** । ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਿਆ । ਉਸਨੇ ਸੁਕਰਚੱਕ ਦੀ ਥਾਂ ਕੁਛ ਚਿਰ ਰਾਜਾਸਾਂਸੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ । ੧੭੫੬ ਈ. ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਸ: ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕੁਛ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਾਸਾਂਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅੱਡਾ ਬਣਾ ਲਿਆ । ਹੁਣ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਘਰਾਣੇ ਰਲ ਕੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ । ੧੭੫੪ ਈ. ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕੁਛ ਹਿੱਸਾ ਲੁੱਟਿਆ, ਤਾਂ ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ । ਅਗਸਤ ੧੭੬੧ ਈ. ਵਿਚ ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਦੁਰਾਨੀ ਜਰਨੈਲ ਨੂਰਦੀਨ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਸਤ ਦਿਤੀ***** । ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੇ

---

* ਨਾਰੰਗ, (ਟਰਾਂਸਫਾਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ, ਕਰਤਾ ਸਰ ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, ਦੂੱਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ), ਪੰਨਾ ੨੯੦ ।

** ਸਮਿੱਥ, ਪੰਨਾ ੬; ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੩੮ ।

*** ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੩੮; ਸਮਿੱਥ, ਪੰਨਾ ੬ ।

**** ਬਾਕੀ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਜਨਮ—ਦਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ੧੭੨੪ ਵਿਚ, ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ੧੭੨੭ ਵਿਚ, ਮਾਘੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ੧੭੩੨ ਵਿਚ—ਸਮਿੱਥ, ਪੰਨਾ ੬ ।

***** ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਾਰਨਾਮੇ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ' ਬਣਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੇ ਹਨ ।

ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਬੜਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਬੈਦ ਖ਼ਾਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹਾਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ। ੧੭੬੨ ਈ. ਦੇ ਵੱਡੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਿਆ ਤੇ ਜਾਨ ਹੀਲ ਕੇ 'ਸਿੱਖ ਵਹੀਰ' ਨੂੰ ਬਚਾ-ਇਆ। ਇਸ ਸੂਰਮਤਾਈ ਦੇ ਸਾਕੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਉਘਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਹੁਣ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਜੋੜ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀ ਤੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ੧੭੬੩ ਈ. ਵਿਚ ਪੰਥ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਜੱਥੇ ਬਣ ਗਏ : ਬੁਢਾ ਦਲ ਤੇ ਤਰਨਾ ਦਲ। ਬੁਢਾ ਦਲ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਬਣਿਆ ਤੇ ਤਰਨਾ ਦਲ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ। ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਤਰਨਾ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦ ਕਸੂਰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਤੁਰਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਹੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। (ਮਈ, ੧੭੬੩ ਈ.) ਕਸੂਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿਚੋਂ ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਚੰਗਾ ਮਾਲ ਆਇਆ। ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ, ਖੇੜੀ, ਮੁਰੰਡਾ ਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਮਾਰਨ ਵੇਲੇ ਉਹਦਾ ਜਥਾ ਮੋਹਰਲੀਆਂ ਪਾਲਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਉੱਤੇ ਸਾਰਾ ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੰਡ ਲਿਆ, ਪਰ ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਏਧਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮਾਰਚ, ੧੭੬੪ ਈ. ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਮੁੜਦੇ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤਕ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਕੇ ਲੁੱਟਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਰੁਹਤਾਸ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸਰਫ਼ਰਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਸੀ। ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਓਥੋਂ ਕਢ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪ ਰੁਹਤਾਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਜਰਨੈਲ ਸਰਬੁਲੰਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਛਡ ਦਿਤਾ। ਰੁਹਤਾਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧੰਨੀ, ਪੋਠੋਹਾਰ, ਚਕਵਾਲ, ਜਲਾਲਪੁਰ, ਸਈਦਪੁਰ, ਪਿੰਡ ਦਾਦਨ ਖ਼ਾਂ, ਮਿਆਣੀ (ਲੂਣ ਦੀ ਖਾਣ), ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ

ਰੁਹਤਾਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਸ: ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਥਾਪ ਦਿਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਹਮਲੇ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਨਾਮਵਰ ਜਰਨੈਲਾਂ ਉੱਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਪਾਈ।

ਮੁਲਕ ਮੱਲਿਆ

ਜਦ ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ (ਮਈ, ੧੭੬੫ ਈ.) ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੱਲਾਂ ਮੱਲਣ ਵਾਸਤੇ ਖਿਲਰ ਗਏ। ਓਦੋਂ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਤੇ ਝਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲ ਲਿਆ। ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਲੇ ਸ: ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਵੜਾਇਚ ਨੂੰ ਦਿਤਾ। ਹਾਫ਼ਜ਼ਾਬਾਦ, ਸ਼ੇਖ਼ੂਪੁਰਾ ਤੇ ਨੌਸ਼ਹਿਰੇ ਦੇ ਪਰਗਣਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਓਥੋਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸ: ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਨੂੰ ਥਾਪਿਆ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਕੇ ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤਿੰਨ ਲਖ() ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਣ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜੰਮੂੰ ਦਾ ਝਗੜਾ

ਰਾਜਾ ਜੰਮੂ ਰਣਜੀਤ ਦੇਵ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ : ਵੱਡਾ ਬ੍ਰਿਜਰਾਜ ਦੇਵ ਤੇ ਛੋਟਾ ਦਲੇਲ ਸਿੰਘ। ਰਾਜਾ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਥਾਂ ਛੋਟੇ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੋ, ਵੱਡੇ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਦੋਹਾਂ ਪਿਉ ਪੁਤਰਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਮਦਦ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਬੁਲਾ ਲਏ। ਬ੍ਰਿਜਰਾਜ ਦੇਵ ਦੀ ਮਦਦ ਉੱਤੇ ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ, ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਏ, ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਦੇਵ ਦੇ ਪਾਸੇ ਸ: ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ। ਕਈ ਦਿਨ

ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ

() ਕੋਹਲੀ, (ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ—ਉਰਦੂ—ਕਰਤਾ ਪ੍ਰੋ: ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ), ਪੰਨਾ ੫੩; ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੪੦; ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ (ਸਰ ਜੌਹਨ ਲਾਗਨ ਤੇ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾ ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ, ੧੮੯੦ ਵਿਚ ਛਪੀ), ਪੰਨਾ ੧੦੨।

ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲੀ ਪਾਟ ਕੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਆ ਵੱਜੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ (੧੭੭੩ ਈ)‡। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਪਾਸਾ ਭਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਏ ਨੇ ਸ: ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੂੰ—ਉਸੇ ਦੇ ਨੌਕਰ ਹੱਥੋਂ ਗੋਲੀ ਮਰਵਾ ਕੇ—ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭੰਗੀਆਂ ਦੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੱਕ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਗ਼ਮ ਨਾਲ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਤੇ ਕਨ੍ਹਈਏ ਵੀ ਜੰਮੂ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੇ ਵਿਚ ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਮਾਧ ਬਣਾਈ ਗਈ।

ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ

ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਪੁੱਤਰ—ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਹੇਜ ਸਿੰਘ—ਤੇ ਇਕ ਲੜਕੀ—ਰਾਜ ਕੌਰ—ਹੋਈ ਸੀ।

ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ੧੭੬੫ ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਭਾਵ ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮਿਸਲ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਿਆਂ। ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ—ਦੇਸਾਂ—ਬੜੀ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਦੇਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਏ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਮਾਮੇ—ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦਲ ਸਿੰਘ—ਵੀ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮਾਈ ਦੇਸਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸ: ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਤੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਾਜਾ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਏ ਜੀਂਦ ਦੀ ਲੜਕੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। (੧੭੭੪ ਈ.†)। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੰਗੀ

ਮਾਈ ਦੇਸਾਂ

ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ

‡ ਕਨਿੰਘਮ (ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਕਰਤਾ ਜੋਸਫ ਡੇਵੀ ਕਨਿੰਘਮ, ੧੯੧੮ ਵਿਚ ਛਪੀ ਐਡੀਸ਼ਨ), ਪੰਨਾ ੧੧੪; ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੪੦; ਗ੍ਰਿਫਨ, ਪੰਨਾ ੧੧੧; ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ, ਪੰਨਾ ੧੨੦; ਸਮਿੱਥ, ਪੰਨਾ ੯।

† ਗ੍ਰਿਫਨ, ਪੰਨਾ ੧੧੧।

ਮਿਸਲ ਤੇ ਫੂਲਕੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਮਦਦ ਹਾਸਲ ਹੋ ਗਈ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਪੱਕਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨੇ ੧੭੮੮ ਈ. ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕੀਤਾ।*

ਕਿਲ੍ਹਾ ਰੁਹਤਾਸ

ਜਦ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੁਆਨ ਹੋ ਕੇ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਾਜ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰੁਹਤਾਸ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਰਕਬਾ ਤਿੰਨ ਮੁਰਬਾ ਮੀਲ ਸੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਦੀ ਕੰਧ ਬਾਰਾਂ ਗਜ਼ ਚੌੜੀ ਤੇ ਦਸ ਗਜ਼ ਉੱਚੀ†। ੧੭੬੪ ਈ. ਵਿਚ ਸਰਫ਼ਰਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਸਤ ਦੇ ਕੇ ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ‡। ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਨੂਰੱਦੀਨ ਬਾਮੀਜ਼ਈ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਨੂਰੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਰੁਹਤਾਸ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਬਹਾਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਏਥੋਂ ਚੱਲਕੇ 'ਕੋਟਲੀ ਲੁਹਾਰਾਂ' (ਸਿਆਲ ਕੋਟ ਦੇ ਕੋਲ) ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਕਸਬਾ ਬੰਦੂਕਾਂ ਬਨਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ ਹੱਥ ਆ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਤੋਟ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।

ਕੋਟਲੀ ਲੁਹਾਰਾਂ

ਰਸੂਲ ਨਗਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਰਸੂਲ ਨਗਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਚੱਠਾ ਮਿਸਲ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਵੈਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਰਸੂਲ ਨਗਰ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਿਆ। ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਏ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਉੱਤੇ ਸੀ()। ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ

---

* ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੪੫; ਸਮਿੱਥ, ਪੰਨਾ ੧੦।

† ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੫੦।

‡ ਵੇਖੋ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ ?'

() ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੨੧੮।

ਹਾਰ ਗਿਆ ਤੇ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ। ਪਹਿਲਾ ਰਸੂਲ
ਨਗਰ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਕੇ ਅਲੀਪੁਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਦੂੱਜੇ ਨੇ ਰਸੂਲ ਨਗਰ
ਦਾ ਨਾਮ 'ਰਾਮ ਨਗਰ' (ਅਜ ਤਕ ਏਹਾ ਨਾਮ ਪਰਸਿਧ ਹੈ) ਰਖ ਕੇ ਸ
ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਓਥੋਂ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ()। ਇਹ ਘਟਨਾ ੧੭੮੦
ਈ. ਦੀ ਹੈ। ਏਸ ਸਮੇਂ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਬੀਬੀ ਰਾਜ ਕੌਰ (ਮਾਈ
ਮਲਵਾਇਣ) ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਲੜਕਾ ਜਨਮਿਆਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰਣਜੀਤ
ਸਿੰਘ ਰਖਿਆ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ
ਹੋਰ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਉਹਨੇ ਪਿੰਡੀ ਭੱਟੀਆਂ, ਸਾਹੀਵਾਲ, ਈਸਾ ਖ਼ੇਲ, ਮੂਸਾ
ਮੱਲਾਂ ਖ਼ੇਲ, ਝੰਗ ਆਦਿ ਇਲਾਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਹੋਰ
ਕਈ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲਏ।
ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਮਿਸਲ ਭੰਗੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ।

੧੭੮੧ ਈ. ਵਿਚ ਜੰਮੂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਦੇਵ ਮਰ ਗਿਆ
ਜੰਮੂ ਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਬ੍ਰਿਜਰਾਜ ਦੇਵ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ।
ਰਾਜਾ ਉਹਨੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦਲੇਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ
ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰਿਆਸਤ ਜੰਮੂ ਦਾ ਕੁਛ ਹਿੱਸਾ ਮਿਸਲ
ਭੰਗੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਜਰਾਜ ਦੇਵ ਨੇ ਸ: ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ
ਕਨ੍ਹਈਏ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਭੰਗੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਖੋਹ ਲਿਆ
ਏਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਜੰਮੂ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਸ: ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ
ਤੇ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਖ਼ਰਾਜ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਸ:
ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖ਼ਰਾਜ ਮੰਗਿਆ, ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਜਰਾਜ ਦੇਵ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਇਨ-
ਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸ: ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ
ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ। ਪਹਿਲਾ ਜ਼ਫ਼ਰਵਾਲ ਵੱਲੋਂ ਤੇ ਦੂੱਜਾ ਚਪਰਾਲ ਵੱਲੋਂ

() ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੫੧।

† ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੪੧।

ਜੰਮੂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਧੇ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬ੍ਰਿਜਰਾਜ ਦੇਵ ਤ੍ਰਿਕੂਟਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੰਮੂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਇਕੱਲੇ ਨੇ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਤੇ ਸ: ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਭ ਕੁਛ ਸਮੇਟ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: ਜੰਮੂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਕਰੋੜ ਦਾ ਮਾਲ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ। ਸ: ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੁੱਟ ਦੇ ਮਾਲ ਵਿਚੋਂ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਿਆ, ਪਰ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਨਾ()। ਇਹ ਘਟਨਾ ੧੭੮੨ ਈ. ਦੀ ਹੈ।

ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੰਮੂ ਲੁੱਟਿਆ

ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਚੱਠੇ ਨੇ ਅਲੀਪੁਰ ਵਿਚ ਫੇਰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿਤੀ। ੧੭੮੩ ਈ. ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਚੱਠਾ ਲੜ ਕੇ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਲੀਪੁਰ ਦਾ ਨਾਮ 'ਅਕਾਲ ਗੜ' ਰੱਖ ਦਿਤਾ। (ਪਿਛੋਂ ਏਹਾ ਨਾਮ ਪਰਸਿੱਧ ਰਿਹਾ) ਤੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਸ: ਦਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ†।

ਅਲੀਪੁਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਿਆ ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜ੍ਹਾਇਆ। ਏਥੇ ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਗਿਆ ਤੇ ਸਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਮਿਠਿਆਈ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿਚੋਂ—ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵੱਜੋਂ— ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਿਆ। ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕਢ ਦਿਤਾ। ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੜਾ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ

ਜੈ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਗਾੜ

() ਲਤੀਫ, ਪੰਨੇ ੩੪੨-੩।

† ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੪੧।

ਦੀ ਧਾਰ ਲਈ।

ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ

ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ਕਿ ਜੇ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਲੈਣਾ ਚਾਹਵੇਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਨੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ (ਬਟਾਲਾ) ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਵਿਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਸੋ, ਚਿੱਠੀ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਾਰ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ।

ਜੈ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੜਾਈ

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕੇ ਲੁੱਟ ਲਏ। ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਆਇਆ। ਮਜੀਠੇ ਕੋਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਠਭੇੜ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਨ੍ਹਈਏ ਹਾਰ ਕੇ ਜੰਡਿਆਲੇ ਜਾ ਵੜੇ। ਏਨੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਵੀ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚੀਏ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਗੰਢ ਲਿਆ। ਤਿੰਨਾਂ (ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ) ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਬਟਾਲੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਅੱਗੋਂ ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਵੀ ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ ਵਧੇ। ਅੱਚਲ ਕੋਲ ਦੋ ਪਹਿਰ ਬੜੀ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ (੧੭੮੪ ਈ.)।

ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਕਤਲ

ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਾਇਕ ਪੁੱਤਰ ਸ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ* ਕਨ੍ਹਈਏ ਹਾਰ ਗਏ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਟਾਲੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਕਾਂਗੜੇ 'ਤੇ†। ਨੌਸ਼ਹਿਰੇ ਕੋਲ ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਮਹਾਂ

---

* ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਪੰਨਾ ੧੧੩।

† ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੧੯।

ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਹਾਰ ਗਿਆ।*

ਸ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਬੁੱਢੇ ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਿਲ ਤੋੜ ਦਿਤਾ। ਮਿਸਲ ਦੀ ਤਾਕਤ ਸਾਰੀ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਗਈ।

ਸਦਾ ਕੌਰ

ਸ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਬੜੀ ਦੂਰ ਦੀ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਡਿੱਗੀ ਹੋਈ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਰਾਹ ਸੋਚ ਲਿਆ। ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਮਹਿਤਾਬ

ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦਾ ਵਿਆਹ

ਕੌਰ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ (੧੭੮੬ ਈ. ਵਿਚ) ਵਿਆਹ ਹ ਗਿਆ†।

ਚੌਧਰੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਚੱਠੇ ਵੱਲੋਂ ਕੁਛ ਗੜ-ਬੜ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆਉਣ ਲਗੀਆਂ, ਤਾਂ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ (੧੭੯੦ ਈ.)

ਕਿਲ੍ਹਾ ਮਾਨਚਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਕਿਲ੍ਹਾ ਮਾਨਚਰ (ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਕੋਲ) ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਸ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਤੇ ਹਾਥੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਹੱਲੇ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਚੱਠੇ ਹਾਰ ਗਏ, ਤੇ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਾਨਚਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੇ ਲੜਕੇ

ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੇ ਸਨ: ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ। ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਹੋ ਪਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਗਰਲਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸ.ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਗੁਜਰਾਤ

---

* ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੪੪।

† ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ, ੩੪੪; ਗ੍ਰਿਫਨ, ਪੰਨਾ ੭੫।

'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਅੱਗੋਂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਿਆ। ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹ ਕੇ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੈਣ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਗਰਲੇ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਲ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ੧੭੯੧ ਈ:() ਵਿਚ ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਖ਼ੁਦ-ਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ—ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ, ਕਿ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਲਾਕਾ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ—ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਮੰਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੋਹਦਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਬੈਠਾ। ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੋਹਦਰੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ—ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ—'ਤੇ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੇ ਆ ਗਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਜਾਰੀ ਰਖੀ। ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੁੱਲੂ (ਹਾਕਮ ਚਨਿਓਟ) ਤੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਖ਼ਬਰ ਪਾ ਕੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੇਖ਼ਬਰ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ 'ਕੋਟ ਮਹਾਰਾਜਾ' ਕੋਲ ਹਮਲਾ ਜਾ ਕੀਤਾ। ਭੰਗੀ ਫ਼ੌਜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ

ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫ਼ਤਹਿ

() ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੧੯।

ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ ਤੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹਾਰ ਕੇ ਨੱਸ ਗਈ। ਇਸ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁੱਜਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪੁੱਜੀ। ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਬੜਾ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਉਹਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੋ, ਉਹ ਸਤਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ (੧੭੯੨ ਈ.†) ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਸੋਹਦਰੇ ਦਾ ਘੇਰਾ ਉਠਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ।

ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ

† ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੪੪; ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਪੰਨਾ ੧੧੪; ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੧੮; ਨਾਰੰਗ ਪੰਨਾ ੨੯੩; ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ, ਪੰਨਾ ੧੦੨।

ਦੂਜਾ ਕਾਂਡ

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ

ਦੋ ਨਵੰਬਰ() ੧੭੮੦ ਈ: ਨੂੰ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਰਾਜ ਕੌਰ (ਸਪੁੱਤਰੀ ਰਾਜਾ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਏ ਜੀਂਦ) ਦੇ ਘਰ, ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੇ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਜਨਮਿਆਂ। ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰਸੂਲ ਨਗਰ ਦਾ ਰਣ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਏ ਸਨ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਲੜਕੇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ' ਰਖਿਆ। ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਈ ਦਿਨ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਮਵਰ ਸਰਦਾਰ, ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੇ ਕੱਠੇ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬੜੇ ਚਾਂ ਨਾਲ ਆਦਰ ਸਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਚੀਚਕ

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਕੁਛ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤ ਚੀਚਕ ਨਿਕਲੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਇਕ ਅੱਖ ਮਾਰੀ ਗਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਅੱਖ ਵਾਲਾ ਬਾਲਕ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਲੱਖਾਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਬਣੇਗਾ ਤੇ

() ਮਕਗ੍ਰੇਗਰ—ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਕਰਤਾ M.L. ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, M.D. ਛਪੀ ਲੰਡਨ, (੧੮੪੬), ਪੰਨਾ ੧੫੨; ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੪੧; ਲਾਹੌਰ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਧ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜਨਮ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਦੋ ਨਵੰਬਰ ਹੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੱਜਣ ੧੩ ਨਵੰਬਰ, ੧੭੮੦ ਈ. (੨ ਮਘਰ, ੧੮੩੭ ਬਿ.) ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਪੰਨਾ ੪; ਹਵਾਲਾ ਸਹਿਤ ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਤੇ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ (ਤਾਰੀਖ਼ ਪੰਜਾਬ) ਫ਼ਾਰਸੀ; ਸਿਨਹਾ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾ ਨਰੇਂਦਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿਨਹਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ), ਪੰਨਾ ੭; ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੫੬।

ਕਰੋੜਾਂ ਸਿਰ ਇਹਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਝੁਕਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਧੰਨ ਭਾਗ ਸਮਝਣਗੇ ।

ਵਿੱਦਿਆ

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਛੇ-ਕੁ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਉਹਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਅੱਖਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨੂੰ ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾਇਆ ਗਿਆ । ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਡਤ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ() । ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਮਨਚਲਾ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸੁਭਾ ਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਉੱਚੀ ਅੱਖਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ । ਉਹ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ† । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਮਨ ਲਗਦਾ । ਸੋ ਜੁਆਨੀ ਦੇ ਆਉਣ ਤਕ ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਤਾਕ ਹੋ ਗਿਆ । ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਉਹ ਚੋਟੀ ਦਾ ਸੂਰਮਾ ਸੀ ।

ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਜੰਗ ਵਿਚ

ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਜੰਗਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ । ਉਹ ਮਸ੍ਹਾਂ ਦਸ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ, ਜਦ ਮਾਨਚਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ‡ । ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਕੋਟ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਿਚ—ਆਪਣੇ ਸਿਰ-ਬ-ਸਿਰ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਲੜੀ)(ਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਸਾਰੇ ਭਾਰ ਪੈ ਗਏ ।

ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਇਕੋ ਇਕ

() ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ ੫ ।

† ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਇਕੱਲੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

‡ ਵੇਖੋ ਏਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪੰਨਾ ੨੯ ।

)(ਵੇਖੋ ਏਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪੰਨਾ ੨੯ ।

ਪੁੱਤਰ—ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ—ਦੀ ਦਸਤਾਰ-ਬੰਦੀ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਸੋ, ਪਿਤਾ

ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣਿਆਂ

ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ 'ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ। ਪਰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ (ਮਾਈ ਮਲਵਾਇਣ), ਆਪਣੇ ਵਜ਼ੀਰ ਲਖਪਤ ਰਾਏ ਤੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗੀ।

ਹਸ਼ਮਤ ਚੱਠੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚੱਠਿਆਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਚੱਲੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ (੧੭੯੩ ਈ: ਵਿਚ) ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਕਾਰ ਖੇਡਦਾ ਖੇਡਦਾ ਚੱਠਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀ ਵਿਛੜ ਗਏ। ਹਸ਼ਮਤ ਖ਼ਾਂ ਚੱਠਾ ਵੀ ਸ਼ਕਾਰ ਖੇਡਦਾ ਏਸੇ ਪਾਸੇ ਆ ਨਿਕਲਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਓਦੋਂ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਵੇਖ ਕੇ ਹਸ਼ਮਤ ਖ਼ਾਂ ਤਲਵਾਰ ਧੂਹ ਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਿਆ। ਸ਼ੇਰ-ਦਿਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੱਗੋਂ ਘਬਰਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਉਹਨੇ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਤੇ ਹਸ਼ਮਤ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਵਾਰ ਰੋਕ ਕੇ ਆਪ ਅਜੇਹੀ ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਸ਼ਮਤ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਧੜ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਗਿਆ()। ਵੈਰੀ ਦਾ ਸਿਰ ਨੇਜ਼ੇ 'ਤੇ ਟੰਗੀ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ।

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਸੰਭਲਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਤੂਫ਼ਾਨ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ। ੧੮ ਮਈ ੧੭੯੩ ਈ: ਨੂੰ ਅਫ਼ਗਾਨਸਤਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੈਮੂਰ ਸ਼ਾਹ ਮਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵੀ ਚਾਉ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਤੇ ਦਾਦੇ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੪੯; ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ—ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ—ਪੰਨਾ ੫; ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੬੨।

ਫ਼ਤਹਿ ਕਰੇ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖੁੱਸੇ ਹੋਏ ਸੂਬਿਆਂ ਦਾ ਫੇਰ ਮਾਲਕ ਬਣੇ() । ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ੨੩ ਸਾਲ ਦਾ ਜੁਆਨ ਸੀ । ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਦੂਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ (ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦੂਜਾ), ਮਰਹੱਟਿਆਂ, ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਅਵਧ ਤੇ ਲਖਨਊ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਵੱਲ ਭਜੇ । ਉਸ ਨੇ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ।

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ

ਸਭ ਵੱਲੋਂ ਆਸ ਭਰਪੂਰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਸਣੇ ਫ਼ੌਜ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਆ ਬੈਠਾ । ਓਥੋਂ ਉਹ ੧੫ ਦਸੰਬਰ, ੧੭੯੩ ਈ: ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਤੁਰਿਆ । ਜਦ ਪਠਾਣ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਤੋਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਟੱਪੀਆਂ, ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਡਟ ਕੇ ਟାਕਰਾ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਥਾਂ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਡੇਰਾਜਾਤ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਓਥੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਹਾਕਮ ਮੁਲਤਾਨ, ਫ਼ੈਜ਼ੁੱਲਾ ਖ਼ਾਂ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਬੀ ਖ਼ਾਂ ਲੇਟੀ ਹਾਕਮ ਲਹੀਆ ਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਅਮੀਰ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲੈ ਕੇ ਆ ਮਿਲੇ । ਓਥੋਂ ਹੀ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਵਾਪਸ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ ।

ਵਾਪਸ ਮੁੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੇ ਜਰਨੈਲ ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ । ਉਹਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਤੇ ਓਥੋਂ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਅਬਦੁੱਲਾ ਖ਼ਾਂ ਅਲਕੋਜ਼ਈ ਨੂੰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ।

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਭਰਾ ਹਮਾਯੂੰ ਰਿੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਾਹ

() ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆਂ ?' ਵਿਚ ਤੇ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ' ਵਿਚ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ ।

ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੇ ਹਮਾਯੂੰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਢ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਡੇਹਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ।

ਹਮਾਯੂੰ ਅੰਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ

੩ ਨਵੰਬਰ, ੧੭੯੫ ਈ: ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਜਦ ਉਸਦੀ ਫ਼ੌਜ ਅਟਕ ਤੋਂ ਇਸ ਪਾਰ ਟੱਪੀ, ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਭਬਕ ਕੇ ਆ ਪਈਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਮੁਠਭੇੜ ਵਿਚ ਪਠਾਣ ਹਾਰ ਕੇ ਫਿਰ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਸਣੇ ਆਪ ਦਰਿਆ ਟਪਿਆ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਜ਼ਰਾ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਈਆਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਆ ਬੈਠਾ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰੁਹਤਾਸ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਕੇ ਪਿਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਸ਼ਾਹਾਂਚੀ ਬਾਸ਼ੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰੁਹਤਾਸ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਿੱਖ ਜਿਹਲਮ ਦਰਿਆ ਦੇ ਉਰਾਰਲੇ ਪਾਸੇ ਤੇ ਪਠਾਣ ਪਾਰਲੇ ਪਾਸੇ ਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਪਿੰਡ ਦਾਦਨ ਖ਼ਾਂ ਆਦਿ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਝੜਪਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਅੰਤ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ, ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਦੇ, ੧ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੯੬ ਈ: ਨੂੰ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਹਮਲਾ

ਏਧਰੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਬਟਾਲੇ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦਾ ਕੁਛ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਬਹੁਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੇ ਹੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਘਟਨਾ ੧੭੯੬ ਈ. ਦੀ ਹੈ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ

ਖ਼ਬਰਾਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ, ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਇਕ ਵੱਡੇ ਹਮਲੇ ਦੀ

ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਕੋਲ ਪੁੱਜੇ। ਉਸ ਦਾ ਰਾਜਦੂਤ ਰਣਜੀਤ ਸਿਘ ਕੋਲ ਵੀ ਪੁਜਾ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹ ਕਾਬਲ ਵਾਸਤੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਮੰਗੇ। ਰਣਜੀਤ ਸਿਘ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਮੈਦਾਨੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਤੁਹਫੇ ਲੈ ਕੇ ਮਿਲਾਂਗਾ()।

ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਦੂਤ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ

ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੇ ਤਿਜੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਅੱਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ, ਤਰੇਹਠ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਸੱਤ ਸੌ ਜੰਬੂਰਕੇ ਸਨ†। ੧੨ ਅਕਤੂਰ, ੧੭੯੬ ਈ: ਨੂੰ ਉਹ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਆ ਬੈਠਾ। ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਏਥੇ ਰਹਿ ਉਸ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋਰ ਕਰ ਲਈ। ਉਸਨੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਈਨ ਮੰਨਣ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਓਦੋਂ ਸਿਖ ਕਿਸ ਕੌਮ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨਣ ਨਾਲੋਂ ਲੜ ਕੇ ਮਰ ਜਾਣਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸਿਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਲੀਡਰ ਓਦੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿਘ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਰਾਜਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਖਲੇ ਸਨ : ਸਰਾਏ ਕਾਲਾ ਵਿਚ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ, ਰੁਹਤਾਸ ਵਿਚ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਦਲ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਨਗਰ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ‡।

ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਤਿੱਜਾ ਹਮਲਾ

੨੫ ਨਵੰਬਰ, ੧੭੯੬ ਈ: ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ

()ਗੁਪਤਾ (ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਸ, ਹਿੱਸਾ ਤੀਜਾ, ਕਰਤਾ ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ), ਪੰਨਾ ੬੧।

† ਗੁਪਤਾ, ਹਿੱਸਾ ਤਿੱਜਾ, ਪੰਨਾ ੬੨।

‡ ਗੁਪਤਾ, ਹਿੱਸਾ ਤਿੱਜਾ, ਪੰਨਾ ੬੬।

ਤੇ ਅਟਕ ਉਤੇ ਆ ਡੇਰੇ ਲਾਏ। ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਟੱਪ ਕੇ ਪਠਾਣ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕੁਛ ਪਿੰਡ ਲੁੱਟ ਲਏ ਤੇ ਸਾੜ ਦਿਤੇ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਕੋਲ ਅਫ਼ਗਾਨ ਪੁੱਜੇ, ਤਾਂ ਸ. ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਮੈਦਾਨ ਆ ਮੱਲਿਆ। ਮਾਮੂਲੀ ਲੜਾਈ ਪਿਛੋਂ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਪਿਛੇ ਹਟ ਗਈਆਂ। ਸਮਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਸ. ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਛਡ ਕੇ ਰੁਹਤਾਸ ਆ ਗਿਆ।

੬ ਦਸੰਬਰ, ੧੭੯੬ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਆਪ ਦਰਿਆਓਂ ਉਰਾਰ ਲੰਘ ਪਿਆ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਦੂਰ ਥਾਂਵਾਂ ਉਤੇ ਭੇਜ ਦਿਤੇ ਤੇ ਆਪ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਖਲੇ। ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਪਟਿਆਲੇ ਭੇਜ ਦਿਤੇ।

ਸ. ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਵੀ ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ। ਏਨੇ ਚਿਰ ਤਕ ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ। ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੇ ਫਿਰ ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ਕਿ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ। ਮਗਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅੱਗੋਂ ਇਕੋ ਉੱਤਰ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਰਣ ਤੱਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲੇਗਾ। ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੇ ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ਕਿ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਲੈ ਲਵੇ। ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਅਫ਼ਗਾਨ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੯੭ ਈ: ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਆ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨਵਾਰ ਜਜ਼ੀਆ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ (ਬਾਈ ਲੱਖ ਰੁਪੈ)।

ਜ਼ਮਾਨ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲ ਚਿੱਠੀਆਂ

ਜ਼ਮਾਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਛਡਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਜਥਿਆਂ ਦੇ ਜਥੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਫ਼ਗਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵੀ

ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦੀਆਂ। ੧੧ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗਾਨ ਰਸਾਲੇ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜਥੇ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੇ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਸਿੱਖ ਵੀ ਪੰਜਾਹ-ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। (੧੨ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ) ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਏਸ ਘਮਸਾਣ ਵਿਚ ਪਠਾਣ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਨੱਸੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਕੀਤਾ()। ਜੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਉਹਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕਢ ਕੇ ਹੀ ਦਮ ਲੈਂਦੇ। ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ ਪਠਾਣ ਤੇ ੧੫ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੇ ਫਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੀ, ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜ਼ਮਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਗਿਆ

ਇਕ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਕਿ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ (ਨਾਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜੀਂਦ ਆਦਿ) ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਨਾ ਆਇਆ। ਮਰਹੱਟੇ ਤੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਵੀ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਘਰੋ ਘਰੀ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਦੂੱਜੇ ਪਾਸੇ, ਦੇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ ਸਨ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਨੱਕ ਦਮ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਿੱਖ, ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਤੇ ਛਾਪੇ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਂਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ। ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਏਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਧਰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਤੰਗ ਆ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਤੇ ਓਧਰ ਹਿਰਾਤ ਵਿਚੋਂ ਮਹਿਮੂਦ (ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਭਰਾ) ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੁਜੀਆਂ। ਸੋ ਟੁੱਟੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਉਹ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਲਈ

() ਗੁਪਤਾ, ਹਿੱਸਾ ਤਿੱਜਾ, ਪੰਨਾ ੭੬।

ਜ਼ਮਾਨ ਵਾਪਸ

ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਿਆ। ੩੦ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੯੭ ਈ: ਨੂੰ ਉਹ ਰਾਵੀ ਟੱਪਿਆ ਤੇ ੨੫ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੭੯੭ ਈ: ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਉਹ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਸ਼ਾਹਾਂਚੀ ਬਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਰੁਹਤਾਸ (ਜਿਹਲਮ ਤੇ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਇਲਾਕੇ) ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਗਿਆ। ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਨਾ ਉਹਨੇ ਫ਼ੌਜ ਛੱਡੀ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਹਾਕਮ ਥਾਪਿਆ।

ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਮੱਲ ਲਏ। ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਜਿਹਲਮੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ। ਉਹ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਗ ਸਿੰਘ, ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ, (ਸਰਾਇ ਕਾਲਾ) ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ, ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਸੁਧਾ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸਰਦਾਰ ਗੁਜਰਾਤ ਆ ਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਸ਼ਾਹਾਂਚੀ ਬਾਸ਼ੀ ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤਾ ਹੀ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਚੋਣਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਗੁਜਰਾਤ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਆ ਪਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਸ਼ਾਹਾਂਚੀ ਬਾਸ਼ੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦੀ ਬਾਕੀ ਫ਼ੌਜ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਨੱਸ ਗਈ। ਇਹ ਘਟਨਾ ੨੯ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੭੯੭ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਪਠਾਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਜਰਨੈਲ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਰੁਹਤਾਸ ਵਿਚ ਪਿਆ ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਪਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ਾਹਾਂਚੀ ਬਾਸ਼ੀ ਦਾ ਸਿਰ ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਰਾਮ ਨਗਰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ()। ਰੁਹਤਾਸ ਉਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਏਸੇ ਸਾਲ ਰਾਮ ਨਗਰ ਦਾ ਆਕੀ ਹੋਇਆ ਇਲਾਕਾ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾਦਨ ਖ਼ਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਹਾਂਚੀ ਬਾਸ਼ੀ ਕਤਲ

() ਗੁਪਤਾ, ਹਿੱਸਾ ਤਿੱਜਾ, ਪੰਨੇ ੯੫-੬।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਦੀ ਨਕਾਇਣ ਨਾਲ

ਅਗਲੇ ਸਾਲ (੧੭੯੮ ਈ:) ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨਕਈ ਸੱਤਘਰਾ ਵਾਲੇ ਦੀ ਭੈਣ—ਰਾਜ ਕੌਰ—ਨਾਲ ਬੜੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਹੋਈ†।

ਲੱਖੂ ਵਜ਼ੀਰ ਮਾਰਿਆ

ਏਸੇ ਸਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਖ਼ਾਸ ਘਟਨਾ ਹੋਈ। ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤ ਰਾਏ (ਲੱਖੂ) ਧੰਨੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ‡। ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ੧੮ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਮੇ ਸ. ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਾ ਲਿਆ()।

ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਮਲਾ

ਸਤੰਬਰ, ੧੭੯੮ ਈ: ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਤੁਰਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਇਹ ਆਖ਼ਰੀ ਮੁਸਲਮ ਹਮਲਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋਰ ਮੁਲਖਈਆ ਸੀ। ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਉਹ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਆ ਪੁੱਜਾ, ਤੇ ਤੇਰਾਂ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਓਥੋਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰਿਆ। ੧੯ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਪਠਾਣ ਫ਼ੌਜ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਟੱਪੀ। ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਤਿੰਨ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ੧੬ ਨੂੰ ਰੁਹਤਾਸ ਤੇ ੧੮ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਖ਼ਾਂ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉਤੇ ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਮਰਵਾ ਕੇ ਤੇ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਵਾਪਸ

---

† ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਪੰਨਾ ੭੮, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ ੫, ਗੁਪਤਾ ਹਿੱਸਾ ਤਿੱਜਾ, ਪੰਨਾ ੧੨, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੬੪।

‡ ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੬੫, ਸਿਨਹਾ, ਪੰਨਾ ੮।

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੪੬।

ਗੁਜਰਾਤ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਂਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤ ਘਬਰਾ ਗਿਆ।()

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਦਿਲ ਡੋਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ, ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਕੇ ਹਾਲਤ ਕੁਛ ਚੰਗੀ ਹੋ ਜਾਇਗੀ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ ਸਨ। ਜੰਮੂੰ ਆਦਿ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਵੀ ਉਹਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਤੋਪਖਾਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖ ਉਹਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖਲੋ ਕੇ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟ ਕੇ ਤੇ ਰਾਤ ਬਰਾਤੇ ਛਾਪੇ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਜੁੜੀ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜੀ। ਉਹ ਅਜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਅੱਠ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਸਣੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੈਰੀ ਦਲ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਸਣੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਆ ਪੁੱਜੇ। ਇਸ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਰ-ਲੱਥੇ ਸਿੰਘਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪਠਾਣ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿਪਾਹੀ ਮਰਵਾ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ। ਇਹ ਘਟਨਾ ੨੪ ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੋਲ ਲੜਾਈ

੩੦ ਨਵੰਬਰ, ੧੭੯੮ ਈ: ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਲਾਹੌਰ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਦਿਤੇ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਾਬਲ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੀ ਬੇਗਮ ਦਾ ਡੇਰਾ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦਾ

ਜ਼ਮਾਨ ਲਾਹੌਰ

() ਗੁਪਤਾ, ਹਿੱਸਾ ਤਿੱਜਾ, ਪੰਨਾ ੧੦੦।

ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਦੂਤ ਘੱਲੇ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੇ ਫਾਸੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਦਾ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਵਧੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਿੱਖ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤਕ ਛਾਪੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦਿਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਪਿਸ਼ੌਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੀ ਦਿਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ਮਾਨ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੰਮਣ ਬੁਰਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਆਪਣੇ ਥੋੜੇ ਜਹੇ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੇ ਕੁਛ ਸਰਦਾਰਾਂ ਸਣੇ ਬੁਰਜ ਕੋਲ ਆ ਧਮਕਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸੰਮਣ ਬੁਰਜ ਵੱਲ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਛ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਪਠਾਣ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਚੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ, "ਓ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ, ਤੈਨੂੰ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਵੰਗਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆ, ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੋ ਹੱਥ ਕਰ ਕੇ ਵੇਖ()।"

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਮੂੰਹ ਕਢ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਕਰਦਾ। ਅੱਗੋਂ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਹੋਰ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾ ਕੇ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਘੋੜੇ ਭਜਾ ਲੈ ਗਏ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਡਰਾ ਦਿਤਾ ਉਹਨੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਓਧਰ ਹਿਰਾਤ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੀ ਪੁੱਜ ਗਈਆਂ। ੪ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੯੯ ਈ: ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਛਡਿਆ। ਉਹ ਰਾਵੀ

() ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੬੮, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਪੰਨਾ ੬, ਹਵਾਲਾ ਸਹਿਤ ਸੋਹਨ ਲਾਲ (ਉਮਦਾਤੁੱਤਵਾਰੀਖ਼, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ ੩੯) ਤੇ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ (ਤਾਰੀਖ਼ੇ ਪੰਜਾਬ, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ), ਪੰਨਾ ੬੩੯।

ਟੱਪ ਕੇ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਉਹ ਅਜੇ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ।

ਜ਼ਮਾਨ ਵਾਪਸ

4 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਲਾਹੌਰੋਂ ਤੁਰਿਆ ਤੇ 30 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਇਹ ਆਖ਼ਰੀ ਹਮਲਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਕਾਬਲ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਕੈਦ

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤਿੰਨੇ ਹਾਕਮ—ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ, ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ—ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਚੇਤ ਸਿੰਘ (ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦਾ), ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਦਾ) ਤੇ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ (ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦਾ) ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਵਧੇਰੇ ਗੁਜਰਾਤ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਦੂੱਜੇ ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਝਗੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਹੱਥੋਂ ਪਰਜਾ ਬੜੀ ਤੰਗ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਹਾਕਮ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਆ ਟਿਕਦੀਆਂ ਸਨ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਪਰਜਾ ਵਿਚ ਅਜੋੜ

ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਹੋਰ ਝਗੜਾ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭੜਕਾਉਣ ਉੱਤੇ ਸ. ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੀਆਂ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਨੂੰ—ਬਿਨਾਂ ਗੁਨਾਹ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੇ—ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਬਦਰੁੱਦੀਨ, ਮੀਆਂ ਆਸ਼ਕ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਜਵਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਧੜਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਤਾਕਤ ਤੇ ਰਸੂਖ਼ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਸ. ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਕਈ ਵਾਰ ਬੇਨਤੀ

ਪੱਤਰ ਭੇਜੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਸੁਣੀ ਨਾ ਗਈ। ਅੰਤ ਉਹ ਧੜੇ (ਡੇਪੂਟੇਸ਼ਨ) ਬਣ ਕੇ ਸ. ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਗਏ, ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਉਸਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਬਇੱਜ਼ਤ ਕਰ ਕੇ ਕਢਿਆ()। ਆਖ਼ਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਏਸੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕੱਲਿਆਣ ਸਮਝੀ, ਕਿ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ ਸੱਦਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ।

ਲਾਹੌਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੱਦਾ

ਹਕੀਮ ਹਾਕਮ ਰਾਏ, ਭਾਈ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ, ਮੀਆਂ ਆਸ਼ਕ ਮੁਹੰਮਦ, ਮੀਆਂ ਮੁਹਕਮ ਦੀਨ, ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਕਰ, ਮੁਫ਼ਤੀ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਕੱਰਰਮ, ਮੀਰ ਸ਼ਾਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਮੱਲਣ ਲਈ ਬਨਤੀ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ। ਕੁਛ ਸੱਜਣ ਆਪ ਵੀ ਉਸ ਕੋਲ ਰਾਮ ਨਗਰ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਨੇ ਸਭ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੱਦਦ ਦਾ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਦੂਤ ਕਾਜ਼ੀ ਅਬਦੁੱਰਹਿਮਾਨ (ਰਾਮ ਨਗਰੀਆ) ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਤੋਰ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਉਹ ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਟਾਲੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ

ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ ਤੇ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਰੀ। ਦੋਵੇਂ ਪੰਜ-ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ* ਲੈ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਾਹੀਂ ੬ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਪੁੱਜੇ।

ਕਾਜ਼ੀ ਅਬਦੁੱਰਹਿਮਾਨ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਬਾਗ਼ਬਾਨਪੁਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਪੱਕੀ ਕਰ ਛੱਡੀ ਸੀ। ਕੁਛ ਬੰਦੇ ਅੱਗੋਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਣੇ ਫ਼ੌਜ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਂ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨੇ ੩੪੮-੪੯।

* ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੪੯।

ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਉਤਾਰਿਆ()। ਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜ ਜੁਲਾਈ ਦੋਵੇਂ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨਾਲ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

੬ ਜੁਲਾਈ, ੧੭੯੯ ਈ: ਨੂੰ ਗੁੰਦੀ ਹੋਈ ਗੋਂਦ ਅਨੁਸਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਵੇਰੇ ੮ ਵਜੇ ਲੁਹਾਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਤੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਲੁਹਾਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਸ. ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਆਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਰਾਖੇ ਅੰਦਰਖਾਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਕੁਛ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸ. ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿਤੀ, ਕਿ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਗਏ ਹਨ। ਸ. ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਸਣੇ ਫ਼ੌਜ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮਗਰੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲੁਹਾਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਮੀਆਂ ਮੁਹਕਮ ਦੀਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਰਾਖਿਆਂ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁਹਲ ਦਿਤਾ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਣੇ ਫ਼ੌਜ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ. ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਿਲ ਗਈਆਂ, ਕਿ ਲੁਹਾਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਸਦਾ ਕੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸ. ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ੬ ਜੁਲਾਈ, ੧੭੯੯ ਈ: ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ‡।

ਸ. ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ ਸਨ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਮੋਰਚੇ ਮੱਲੇ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਮਾਮੂਲੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਹੋਣ

() ਏਥੇ ਅਜਕੱਲ੍ਹ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਤੇ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਹੈ।

‡ ਗੁਪਤਾ, ਹਿੱਸਾ ਤਿੱਜਾ, ਪੰਨਾ ੧੨੬, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੫੦, ਸਿਨ੍ਹਾ, ਪੰਨਾ ੧੨, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੭੦-੭੧, ਗ੍ਰਿਫਨ ਪੰਨਾ ੧੧੭, ਨਾਰੰਗ, ਪੰਨਾ ੩੧੮।

ਲੱਗੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾ ਦਿਤੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ. ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਵਾਸਤੇ 'ਵਨੀਂਕੇ' ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੀ, ਜਿੱਥੇ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਅਮਨ ਨਾਲ ਜਾ ਵੱਸਿਆ।

ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ

ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਕੋਈ ਸਿਪਾਹੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਰਾਖੀ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਗੜਬੜ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਰਾਜ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸਭ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਹਿਤ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲਏ। ਮੀਆਂ ਮੁਹਕਮ ਦੀਨ ਨੂੰ 'ਬਾਬਾ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਤਾ, ਕਈਆਂ ਨੂੰ 'ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ 'ਮਿਹਰਬਾਨ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪੈ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਵਾਸਤੇ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਤੀਜਾ ਕਾਂਡ

ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਉਦਾਲਾ ਸਾਰਾ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਸੁਤੰਤਰ (ਜਾਂ ਅੱਧ-ਸੁਤੰਤਰ) ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਉਹਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਤੇ ਭੰਗੀ ਸ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਰਿਆੜਕੀ ਵਿਚ ਸਦਾ ਕੌਰ ਤੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸਨ। ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਮਿਸਲ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ, ਡੱਲੇਵਾਲੀ ਤੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਰਦਾਰ ਸਨ। ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਹੀ ਇਲਾਕਾ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸੀ। ਦੁਆਬਾ ਬਾਰੀ, ਰਚਨਾ ਤੇ ਚੱਜ ਵਿਚ ਕੁਛ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਹੈ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਕੋਲ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਹ ਸਨ : ਨਵਾਬ ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਖ਼ਾਂ ਪਠਾਣ ਕਸੂਰ, ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਸੱਦੋਜ਼ਈ ਪਠਾਣ ਮੁਲਤਾਨ, ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਡੇਰਾ, ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਮਾਨਖ਼ੇਰਾ, ਹੋਤ, ਬੰਨੂੰ ਤੇ ਉਦਾਲਾ, ਸਰਵਰ ਖ਼ਾਂ ਟੌਂਕ, (ਇਹ ਸਭ ਕਾਬਲ ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸਨ, ਜੋ ਖ਼ੁਦ-ਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।), ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਡੇਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਕੁਛ ਹਿੱਸਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲ ਖ਼ਾਂ ਦਾਊਦ ਪੁੱਤਰ, ਝੰਗ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਸਿਆਲ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਬਾਰਕਜ਼ਈ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ (ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਭਰਾ) ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਜਹਾਂਦਾਦ ਖ਼ਾਂ। ਜੰਮੂੰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਤਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਾ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਦੇਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਣਿਆਂ।

ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਉਦਾਲਾ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੁਆਂਢੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਰਣਜੀਤ

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ

ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਜਾਏ। ਉਸਦੀ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਤਾਕਤ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਮੱਲ ਲੈਣ ਪਿਛੋਂ ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਡਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਸਾੜਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਕਸੂਰੀ ਆਪ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਦੀ ਈਰਖਾ

ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਵਿਚਾਰਾ ਹੱਥ ਮਲਦਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁਣ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕ੍ਰੋਧ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਸਰਦਾਰ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਬਾਕੀ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੰਢ ਗੁੰਢੀ। ਸ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਹਾਕਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਹਾਕਮ ਗੁਜਰਾਤ, ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ, ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਕਸੂਰ, ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਸਣੇ ਫੌਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਆ ਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਅਜੇ ਈਸਵੀ ਸਾਲ ੧੮੦੦ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਇਹ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਵਧੀਆਂ। ਅੱਗੋਂ ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਵੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ

ਭਸੀਣ ਦੀ ਲੜਾਈ

ਪਿੰਡ ਭਸੀਣ ਕੋਲ ਆ ਬੈਠੇ। ਦੋਵੇਂ ਦਲ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਆਮ੍ਹੋ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਮੋਰਚੇ ਬਣਾ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ ਫ਼ੈਸਲਾ-ਕਾਰੀ ਕੋਈ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਸ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਕਰ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੌਤ ਨੇ ਭੰਗੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦਾ ਚਲਾਣਾ

ਲੱਕ ਤੋੜ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਬੇ-ਹੌਸਲਾ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਏ। ਭੰਗੀਆਂ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਬਾਕੀਆਂ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪਿੜ ਮੱਲ ਕੇ ਖਲੋਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਰਹੀ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਘਰੋ

ਘਰੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਏ* । ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਿੱਤ ਦੇ ਵਾਜੇ ਵਜਾਉਂਦਾ ਲਾਹੌਰ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ । ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦੀਪ ਮਾਲਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪੈ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ । ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਹਾਕਮ ਜਾਣ ਗਏ, ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਕੇ ਰਹੇਗਾ । ਕਈ ਦੂਰ ਦੀ ਸੋਚਣ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਉਸ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਲਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈਆਂ† ।

ਲਾਹੌਰ ਮੱਲਣ, ਤੇ ਭਸੀਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਏਥੋਂ ਤਕ, ਕਿ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਇਹ ਮਾਲੀ ਔਕੜ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਇਉਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤੀ : ਬੁਧੂ ਦੇ ਆਵੇ ਉੱਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਮੋਹਰਾਂ ਦਾ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਮਿਲ ਗਿਆ‡ । ਉਸ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜ ਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ।

ਦੱਬਿਆ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਮਿਲਿਆ

ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਆਏ ਦਿਨ ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਖੋਂਹਦਾ ਤੇ ਲੁੱਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ ਉੱਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ । ਬਟਾਲੇ ਵਲ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਹਾਰ ਗਏ() । ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਾ ਕੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਪਸ

ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿਤੀ

---

* ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੫੨; ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੫੪, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ ੮-੯, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੭੨-੩, ਸਿਨ੍ਹਾ, ਪੰਨਾ ੧੩ ।

† ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੭੩ ।

‡ ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੭੩, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ ੯ ।

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੫੨, ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੫੪ ।

ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ ।

ਹੁਣ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਦੌਰੇ ਕਰ ਕੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਉਗਰਾਹੁਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ । ਉਹਦਾ ਇਰਾਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਇਲਾਕੇ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ 'ਸਿੱਖਰਾਜ' ਨਾਲ ਮਿਲਨਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣ, ਓਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ-ਪਾਲਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਉੱਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦੌਰਾ ਉਹਨੇ ਦੁਆਬਾ ਰਚਨਾ (ਰਾਵੀ ਤੇ ਝਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਲਾ) ਵਿਚ ਜੰਮੂੰ ਵੱਲ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ । ਉਹ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੰਢੇ ਵਧਿਆ । ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੀਰੋਵਾਲ ਤੇ ਨਾਰੋਵਾਲ ਨੂੰ

ਜੰਮੂੰ

ਫਤਹਿ ਕਰ ਕੇ() ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲਿਆ । ਫਿਰ ਜੱਸਰ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਜੰਮੂੰ ਕੋਲ ਫੌਜਾਂ ਜਾ ਪੁੱਜੀਆਂ । ਜੰਮੂੰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਚਾਰ ਕੋਹ ਬਾਹਰ ਹੀ ਆ ਮਿਲਿਆ । ਉਹਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਨਕਦ ਤੇ ਇਕ ਹਾਥੀ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਭੇਟ ਕੀਤਾ । ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਸਿਰੋਪਾ (ਖ਼ਿਲਅਤ) ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ† । ਏਥੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲਿਆ । ਫਿਰ ਦਿਲਾਵਰਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਸੋਢੀ ਕੇਸਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ।

ਦਿਲਾਵਰਗੜ੍ਹ ਜ਼ਬਤ

ਉਹਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀਆ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਲੜਾਈ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੱਸ ਗਿਆ । ਕੇਸਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿਤੇ । ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿਲਾਵਰਗੜ੍ਹ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਸੋਢੀ ਕੇਸਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ‡ ।

() ਲਤੀਫ਼,ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਕੋਹਲੀ,ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਜੱਸਰਵਾਲਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ

† ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੫੨; ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੫੪ ।

‡ ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੫੨ ।

ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੇ ਆ ਟਿਕਿਆ। ਓਥੋਂ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਗੁਜਰਾਤ ਵਾਲਾ ਤੇ ਦਲ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਵਾਲਾ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰ ਕੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਪੁਜਾ। ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਬਖਸ਼ਿਆ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹ ਉਪਕਾਰ ਜਤਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਬੁਲਾਇਆ। ਜਦ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਗੁਜਰਾਤ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਦੋ ਮੀਲ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਲੜਿਆ। ਬੜੀ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਭੰਗੀ ਹਾਰ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਹੁਣ ਅੰਦਰੋਂ ਭੰਗੀਆਂ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਗੋਲੇ ਵਸਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਭੰਗੀਆਂ ਨੇ ਹਾਰ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖੀ, ਤਾਂ ਸੋਢੀ ਕੇਸਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਮੰਗਵਾ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਭੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾ ਦਿਤੀ। ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰ ਦਿਤਾ। ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਦਲ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੀ ਗ਼ਮ ਨਾਲ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਲਾਕਾ ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ, ਤੇ ਦਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਨੂੰ ਦੋ ਪਿੰਡ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿਤੇ()। ਇਹ

ਦਲ ਸਿੰਘ ਨਜ਼ਰਬੰਦ

ਗੁਜਰਾਤ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ

ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਜ਼ਬਤ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨੇ ੩੫੪-੫।

ਘਟਨਾ ੧੮੦੧ ਈ: ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੋਈ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਪਰਜਾ ਉਸ ਉੱਤੇ ਵਡੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਇਕ ਵੱਡਾ ਦਰਬਾਰ ਕਰ ਕੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਦਾ ਪਦ ਧਾਰਨ ਕਰੇ। ਇਸ ਸ਼ੁਭ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਦਿਨ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਵਿਸਾਖ, ੧੮੫੮ ਬਿ: (੧੧ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੦੧ ਈ:) ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੇ 'ਮਾਨ-ਪੱਤਰ' ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਤਾ()। ਏਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਦਾ ਤਿਲਕ ਦਿਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ। ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਸਰਕਾਰ' ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਇਆ ਕਰੇ।

'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਲਕਬ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ

ਏਸੇ ਦਿਨ 'ਸਿੱਖਰਾਜ' ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਕੇ ਉਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦੇ ਸ਼ੇਅਰ ਲਿਖ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਮਗਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਕੋਈ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਰਾਜ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਭ ਦੇ ਸਾਂਝੇ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ' ਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਰਜਾ ਦਾ ਸੇਵਾਦਾਰ ਹਾਂ। ਸੋ, ਸਿੱਕਾ ਤੇ ਮੋਹਰ ਗੁਰੂ ਮਹਾ-ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹੀ ਚੱਲਣਗੇ।"

ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਸਿੱਕਾ

ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੫੩।

ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ।

"ਦੇਗ ਉ ਤੇਗ ਉ ਫ਼ਤਹਿ, ਨੁਸਰਤ ਬੇਦਰੰਗ
ਯਾਫ਼ਤ ਅਜ਼ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ"

ਦੂੱਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਕਾ ਢਲਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਤੇ ਸੰਮਤ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਰੁਪਏ ਦਾ ਤੋਲ ੧੧ ਮਾਸ਼ੇ ੨ ਰੱਤੀ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਨਾਮ 'ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ' ਰੁਪਇਆ (ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਪੈਸਾ) ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲ ਦਿਨ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚੋਂ ਜਿੰਨੇ ਰੁਪਏ ਨਿਕਲੇ, ਸਭ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ()।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਥਾਪੇ

ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਰਵਾਜ ਅਨਸਾਰ ਚੌਧਰੀ, ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਮਹੱਲੇ-ਦਾਰ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਕਾਜ਼ੀ ਨਿਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਾਕਮ ਥਾਪ ਕੇ ਨਕਾਹ ਤੇ ਤਲਾਕ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਮੁਫ਼ਤੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸਾਅਦੁੱਲਾ ਸ਼ਰਈ ਝਗੜੇ ਨਿਬੇੜਨ ਵਾਸਤੇ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕੋਤਵਾਲ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਹਕੀਮ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂਰੁੱਦੀਨ (ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ) ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਾਕਮ (ਚੀਫ਼ ਪਬਲਿਕ ਹੈਲਥ ਆਫ਼ੀਸਰ) ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਉਪਰਕਤ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕੀਮਤੀ ਸਿਰੋਪਾ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਖ਼ਰਾਇਤੀ ਦਵਾਖ਼ਾਨੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਕੰਧ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਨਵੀਂ ਪੁਲੀਸ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੱਦਤ ਪਿਛੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਅਮਨ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਇਆ†।

ਏਸ ਸਮੇਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ (ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ) ਦਾ ਦੂਤ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੫੩, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੭੯।

† ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੫੩, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਪੰਨਾ ੯।

ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੱਲੋਂ ਤੋਹਫ਼ੇ

ਯੂਸਫ਼ ਅਲੀ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਾਸਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੇ ਤੁਹਫ਼ੇ ਤੇ ਮਿੱਤਰਾ-ਚਾਰੀ ਦੇ ਖ਼ਤ ਲਿਆਇਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕੀਤਾ, ਸਿਰੋਪਾ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੋੜਵੇਂ ਤੁਹਫ਼ੇ ਤੇ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਖ਼ਤ ਭੇਜੇ()।

ਭਸੀਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਕਸੂਰੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾ ਕੇ ਭਸੀਣ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਵੀ ਉਸਦੀ ਏਸ ਕਰਤੂਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕਸੂਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ

੧੮੦੧ ਈ: ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਸ. ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਸੂਰ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸ. ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਪਠਾਣ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋੜ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੀ। ਡਰ ਕੇ ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਚਿੱਟਾ ਝੰਡਾ ਖਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹਨੇ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ। ਜੰਗ ਦਾ ਹਰਜਾਨਾ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰ ਕੇ ਉਹਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ, ਖ਼ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਲੋੜ ਸਮੇਂ ਫ਼ੌਜ ਦੇਣੀ ਮੰਨੀ, ਨਾਲੇ ਆਪਣਾ ਭਰਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰ—ਹਾਜੀ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਵਾਸਲ ਖ਼ਾਂ—ਜ਼ਮਾਨਤ ਵਜੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜੇ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਦੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ, ਉਸਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਓ ਵਜੋਂ ਇਕ ਹਾਥੀ, ਇਕ ਘੋੜਾ ਦੇ ਕੇ ਮੋੜਿਆ‡।

ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ 'ਤੇ

ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦਾ ਕੁਛ ਇਲਾਕਾ ਦੱਬ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਹਮਲੇ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੫੨।

‡ ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੫੪।

ਚੜ੍ਹਾਈ

ਵਾਸਤੇ ਹੱਦ ਉੱਤੇ ਤਕੜੀ ਫ਼ੌਜ ਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਲੈਕੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਜਦ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਡਰਦਾ ਮਾਰਿਆ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਕਸਬੇ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਨੂਰਪੁਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸੱਸ—ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ—ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਤੇ ਨੂਰਪੁਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਥਾਣਾ ਬਿਠੌਂ ਦਿਤਾ()। ਇਹ ਘਟਨਾ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ (੧੮੦੧ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ) ਹੋਈ।

ਸੁਜਾਨਪੁਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਸੁਜਾਨਪੁਰ (ਪਠਾਨਕੋਟ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨਾਲ ਨਿੱਤ ਝਗੜਾ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਉਹ ਖਲੋ ਨਾ ਸੱਕੇ। ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਡ ਗਈਆਂ। ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਹਾਰ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਵਾਸਤੇ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ ਤੇ ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਸਬੇ ਧਰਮਕੋਟ, ਸੁਕਾਲਗੜ੍ਹ ਤੇ ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੇ।‡ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ।

ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ

ਫੱਗਣ ਸੁਦੀ ਸੱਤ, ੧੮੫੯ ਬਿ: (੧੮੦੨ ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਰਾਣੀ ਰਾਜ ਕੌਰ (ਦਾਤਾਰ ਕੌਰ) ਨਕਾਇਣ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੫੫, ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੫੫।

‡ ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੫੬, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੮੦-੧।

ਜਨਮਿਆ()। ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ। ਸਵਾ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪੈ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਦਾਰ, ਰਾਜੇ ਤੇ ਨਵਾਬ ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਆਏ। ਸਵਾ ਮਹੀਨੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਖੰਡਪਾਠ ਦਾ ਭੋਗ ਪਿਆ। ਗੁਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਦਾ ਨਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਰਖਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰਚੇ ਸ੍ਰੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਇਸਨਾਨ ਕਰਨ ਗਿਆ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਫ਼ਤਹਿ-ਆਬਾਦ ਵਿਚ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੀਡਰ ਸ. ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਸੀ।

ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪੱਗ ਵਟਾਈ

ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪੱਗ ਵਟਾਈ‡। ਇਸ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਦਾ ਭ੍ਰਾਤਰੀ-ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਭਾਇਆ। ਨਕਈ ਤੇ ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਪੱਕਾ ਮਿਲਾਪ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਨਾਲ ਪੱਗ ਵਟਾ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਮੇਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ।

ਪਿੰਡੀ ਭਟੀਆਂ, ਧੰਨੀ, ਚਨਿਓਟ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਸ. ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਪਿੰਡੀ ਭੱਟੀਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਸ. ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਧੰਨੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਚਾਰ ਸੌ ਵਧੀਆ ਘੋੜੇ ਖ਼ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਲਏ। ਅਗ੍ਹਾਂ

() ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੫੬, ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੨੬, ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ, ਪੰਨਾ ੧੦੩।

‡ ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੫੧, ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੩੧।

ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ()। ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਚਨਿਓਟ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਓਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ (ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੁੱਲੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਹੱਥੋਂ ਪਰਜਾ ਬੜੀ ਤੰਗ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ ਫਰਯਾਦੀ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਘੇਰਾ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਰਿਹਾ। ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ†। ਏਥੇ ਹੀ

ਡਸਕੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ

ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ, ਕਿ ਡਸਕੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਮਾਮਲਾ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਨੱਸ ਗਿਆ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਓਥੇ ਆਪਣਾ ਥਾਣਾ ਪੱਕਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸ. ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ ਵੀ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸਨੂੰ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕਰ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿਤਾ‡।

ਕਸੂਰ ਉੱਤੇ ਦੂਜਾ ਹਮਲਾ

ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਚਨਿਓਟ ਦੀ ਮੁਹਿਮ 'ਤੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਤਾੜ ਕੇ ਨਵਾਬ ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਕਸੂਰ ਵਾਲੇ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਉਹਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵੀ ਦੋ ਪਿੰਡ ਮੱਲ ਲਏ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਜਹਾਦ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ। ੧੮੦੨ ਈ: ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਕਸੂਰ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਠਾਣ ਬੜੇ ਡਟ ਕੇ ਲੜੇ। ਬੜੀ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਅੰਤ

() ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੫੬।

† ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੮੩, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਪੰਨਾ ੧੦, ਸਿਨਹਾ, ਪੰਨਾ ੧੫।

‡ ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੫੬।

ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਮਰਵਾ ਕੇ ਪਠਾਣ ਪਿੜ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋੜ ਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲੁੱਟ ਲਏ। ਪਠਾਣਾਂ ਵਿਚ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਰਹੀ। ਉਹਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ। ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਆ ਪਿਆ। ਦਰਿਆ ਦਿਲ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਨਵਾਬ ਦੀ ਭੁੱਲ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਉਸ ਤੋਂ ਜੰਗ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਤੇ ਭਾਰੀ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਕਸੂਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਿਆਂ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ()। ਫ਼ਤਹਿ ਦੇ ਵਾਜੇ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਮੁੜਿਆ। ਜਿੱਤ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪੈ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ।

ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲੀ ਫ਼ਤਹਿ

੧੮੦੩ ਈ: ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਓਥੋਂ ਦਾ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਮੰਨ ਲੈਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਅਹਿਲਕਾਰ ਈਨ ਮੰਨਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਪਰ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਆਪਣੀ ਰਾਇ 'ਤੇ ਪੱਕਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਤੀਹ ਮੀਲ ਦੂਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਆ ਹੋਇਆ, ਅਧੀਨਗੀ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਭਾਰਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਖ਼ਰਾਜ ਪੱਕਾ ਕਰ ਕੇ ਓਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਹਾਕਮ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ†। ਏਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦਾ ਸੂਬਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਖੜਕ ਸਿੰਘ

ਏਸੇ ਸਾਲ ਟਿੱਕਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਨਾਲ ਹੋਈ‡। ਦੋਹਾਂ ਘਰਾਂ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੫੨, ਸਿਨਹਾ ਪੰਨਾ ੧੫।

† ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੫੮, ਮੈਂਕਗ੍ਰੇਗਰ ਪੰਨਾ ੧੫੬, ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਪੰਨਾ ੧੩੩।

‡ ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੯੫।

ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਗਈ।

ਨਵਾਬ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਈਨ ਮਨੌਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਲਹਿੰਦੇ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਾਕਤ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਸ. ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਸਾਥੀ ਬਣੌਾ ਕੇ ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਵਕਾਰ ਬਣੌਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੰਗਾ ਤਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਤ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ()। ਏਸ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੰਗਾ ਉੱਤੇ ਹਰਦੁਆਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਉਹ ਹਰਦੁਆਰ ਰਿਹਾ। ਓਥੇ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿਤਾ†। ਵਾਪਸ ਮੁੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ (ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੇਬਾ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ, ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਪੁਰੀਆ, ਆਦਿ) ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲਏ।

ਹਰਦੁਆਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ

ਫਗਵਾੜਾ ਫਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਸ. ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂ-ਵਾਲੀਏ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ। ਕੁਛ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਪੂਰਥਲੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦਾ ਪਰਾਹੁਣਾ ਰਿਹਾ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਧੌਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਓਥੋਂ ਕਢ ਦਿਤਾ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੇ ਬਿਜਵਾੜਾ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਓਥੇ ਆਪਣੇ ਥਾਣੇ ਪੱਕੇ ਕਰ ਲਏ‡। ਇਹ ਸਭ ਘਟਨਾ ੧੮੦੩ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ। ਸ. ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ

ਫਗਵਾੜਾ ਫਤਹਿ ਕੀਤਾ

ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੇ ਬਿਜਵਾੜਾ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

() ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੩੨।

† ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੫੯, ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੨੫੭।

‡ ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੫੭, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੮੭।

ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿਤਾ() ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਇਸ ਦੌਰੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਹਨੇ ਮਾਰਚ ੧੮੦੪ ਈ: ਵਿਚ ਸ. ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਤੇ ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਜਾ ਪਾਇਆ ਤੇ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਤੋਪ ਜ਼ਮਜ਼ਮਾ (ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭੰਗੀਆਂ ਵਾਲੀ ਤੋਪ‡) ਮੰਗੀ। ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਸ. ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਦਸਿਆ। ਸ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਭਸੀਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਧਵਾ—ਮਾਈ ਸੁੱਖਾਂ—ਆਪਣੇ ਬਾਲਕ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸੁੱਖਾਂ ਨੇ ਤੋਪ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਤੀ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਉੱਤੇ ਗੋਲੇ ਵਸਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਬਾਹਰੋਂ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵੀ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਤੇ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੫੭ ।

‡ ਇਹ ਤੋਪ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹ ਨਜ਼ੀਰ ਕਾਰੀਗਰ ਨੇ ੧੭੬੧ ਈ. ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਅੰਦਰ ਢਲਵਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂਬੇ ਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਬਦਾਲੀ ਇਹ ਤੋਪ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਖ਼ਵਾਜਾ ਉਬੈਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਗਿਆ ਸੀ। ੧੭੬੪ ਈ. ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਲੁੱਟ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਤੋਪ ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਹੇਰ ਫੇਰ ਨਾਲ ਇਹ ਤੋਪ ਫੇਰ ਭੰਗੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈ। ਏਥੋਂ ਇਹਦਾ ਨਾਮ ਭੰਗੀਆਂ ਵਾਲੀ ਤੋਪ ਪੈ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਵਿਚ ਇਹ ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਆ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ 'ਸਿੱਖਰਾਜ' ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਈ।

ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾ ਦਿਤੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਮਾਈ ਸੁੱਖਾਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਦਰਬਾਰ

ਲਾਹੌਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ। ਹੁਣ ਦੋਵੇਂ ਥਾਂ ਸ਼ੇਰ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਸਾਲ (੧੮੦੩ ਈ:*) ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜੀ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਚੋਣਵੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ (੧੮੦੨ ਈ: ਵਿਚ) ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੰਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਉਧਰੋਂ ਛਡ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਢੰਗ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਸਿਖਾਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਇਸ ਫ਼ੌਜੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਿਖਲਾਈ ਹੋਈ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਪਰੇਡ ਵਿਖਾਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬੜਾ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ ਬਖ਼ਸ਼ੇ:

ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਹੁਦੇ

੧—ਸ. ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ ਨੂੰ ੪੦੦ ਅਸਵਾਰ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ।

੨—ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਨੂੰ ৮০০ ਅਸਵਾਰ ਤੇ ਪੈਦਲ।

੩—ਸ. ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਚਿਮਨੀ ਨੂੰ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਦਰੋਗਾ ਤੇ ੨੦੦ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਕੁਮੇਦਾਨ।

੪—ਗ਼ੌਸ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਕੁਪਤਾਨ ਤੇ ੨੦੦੦ ਅਸਵਾਰ।

੫—ਰੌਸ਼ਨ ਖ਼ਾਂ (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ) ਨੂੰ ੧੦੦੦ ਨਜੀਬੀ ਪਲਟਨ ਦਾ ਕੁਮੇਦਾਨ।

* ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੬੧।

੬ ਸ਼ੇਖ਼ ਅਬਦੁੱਲਾ (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ) ਨੂੰ ੧੦੦੦ ਨਜੀਬੀ ਪਲਟਨ ਦਾ ਕੁਮੇਦਾਨ।

੭—ਬਾਬੂ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਮੌਰਾਲੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ੫੦੦ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਜਾਗੀਰ।

੮—ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ [illegible]੦੦ ਫ਼ੌਜ।

੯—ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ੪੦੦ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਪਰਗਣਾ ਘੇਪ ਦੀ ਜਾਗੀਰ।

੧੦—ਅਤਰ ਸਿੰਘ (ਸਪੁੱਤਰ ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀ) ਨੂੰ ੫੦੦ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਰਸਾਲਦਾਰ।

੧੧—ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ ਭੜਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ੫੦੦ ਅਸਵਾਰ।

੧੨—ਕਿਰਪਾ ਸਿੰਘ (ਕੁਰਬਾ ਸਿੰਘ ?) ਨੂੰ ੧੦੦੦ ਫ਼ੌਜ।

੧੩—ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਨੂੰ ੫੦੦ ਅਸਵਾਰ।

੧੪—ਮਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ੪੦੦ ਅਸਵਾਰ।

੧੫—ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਰੰਘੜ ਨੰਗਲ ਨੂੰ ੧੦੦ ਅਸਵਾਰ।

੧੬—ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਸੋੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ੩੦੦ ਫ਼ੌਜ।

੧੭—ਬਾਬੂ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ੫੦੦ ਫ਼ੌਜ।

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਥਾਪੇ ਗਏ, ਜੋ ਲੋੜ ਪਈ 'ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੇਂਦੇ।

੧—ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਹੱਲੋਵਾਲੀਆ।

੨—ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ (ਸਪੁੱਤਰ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੁੱਲੂ)।

੩—ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਸਪੁੱਤਰ ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ)

੪—ਚੇਤ ਸਿੰਘ (ਸਪੁੱਤਰ ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ)।

੫—ਨਾਰ ਸਿੰਘ ਚੁਮਾਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ।

ਇਹ ਪੰਜੇ ਸਰਦਾਰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇਂਦੇ।

੬—ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ੫੦੦੦ ਫ਼ੌਜ।

੭—ਨਕਈ ਸਰਦਾਰ ੪੦੦੦ ਫ਼ੌਜ।

੮—ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ੫੦੦੦ ਫ਼ੌਜ।

੯—ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ੭੦੦੦ ਫ਼ੌਜ।

ਤੇ ਕੁਛ ਫ਼ੌਜ ਹੋਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਅਟਸਟੇ ੩੧ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋਈ()।

ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ਼

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ਾਲਾਬਾਗ (ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਾਲਾਬਾਗ਼ ਨਾਮ ਧਰਿਆ†) ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਾਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਅਲੀ ਮਰਦਾਨ ਖ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹਿਰ ਫੇਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ।

ਝੰਗ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦੁਆਬਾ ਚੱਜ (ਝਨਾਂ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ) ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਦਾਰ —ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਬਲ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸਨ—ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਏ‡। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਝੰਗ ਦਾ ਹਾਕਮ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਸਿਆਲ ਹੀ ਆਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜਦੂਤ ਭੇਜਿਆ, ਕਿ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਘੋੜੇ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ ਤੇ ਸਿਖਰਾਜ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨੇ। ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੱਤਕ ਸਮਝਿਆ। ਉਹਨੇ ਰਾਜਦੂਤ ਦਾ ਬੜਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰ ਕੇ ਮੋੜਿਆ ਤੇ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਹਨੇ ਜਹਾਦ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਪਾ ਕੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿਆਲ ਦੇ ਖਰਲ ਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ, ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਝੰਗ 'ਤੇ ਜਾ ਪਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੋ ਪਹਿਰ ਚੰਗਾ ਲੜਿਆ। ਫਿਰ ਸਿਆਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਬੈਠੇ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਉਦਾਲੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ।

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੬੧, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੯੫ ਤੋਂ ੯੭।

† ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੬੦।

‡ ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੬੧।

ਤਿੱਜੇ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਸਣੇ ਪਰਵਾਰ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਗਾਜ਼ੀ ਘਰੋ ਘਰੀ ਜਾ ਵੜੇ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਸਭ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਆਦਮੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੋਲ ਭੇਜੇ। ਉਹਨਾਂ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿ ਕੇ ਖ਼ਰਾਜ ਦੇਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਹਿਮ-ਦਿਲੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ, ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰਿਆ ਤੇ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਖ਼ਰਾਜ ਦੇਣਾ ਮੰਨਿਆਂ()। ਏਥੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ 'ਉਚ' ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨਾਗ ਸੁਲਤਾਨ (ਬਖਾਰੀ ਸੱਯਦ) ਤੋਂ ਖ਼ਰਾਜ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਸਾਹੀਵਾਲ ਤੇ ਗੜ੍ਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ

ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਦੂਜਾ ਹਮਲਾ

ਬਲੋਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਘੋੜੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਲਏ। ਏਥੋਂ ਅੱਗੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਵੀਹ ਮੀਲ ਦੂਰ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਅੱਗੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ੭੦ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਨਵਾਬ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੀਮਤੀ ਸਿਰੋਪਾ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ। ਇਹ ਘਟਨਾ ੧੮੦੫ ਈ: ਦੀ ਹੈ†।

ਹੁਲਕਰ ਮਰਹੱਟਾ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਜੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚੀ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਰਨੈਲ ਲਾਰਡ ਲੇਕ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਮਰਹੱਟਾ ਜਰਨੈਲ ਜਸਵੰਤ ਰਾਓ ਹੁਲਕਰ ਵਾਲੀਏ ਇੰਦੌਰ ਤੇ ਅਮੀਰ ਖ਼ਾਂ ਰੁਹੇਲਾ ੧੫ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਸਣੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਹੱਦ ਉੱਤੇ ਆ ਪੁੱਜੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰੇ

() ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੬੦, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੬੩-੪, ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੩੨, ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਪੰਨਾ ੧੩੪।

† ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੬੨।

ਲਾਰਡ ਲੇਕ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਗਲਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਰਾਹੇ ਛੱਡ ਕੇ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਆਉਂਦੇ ਨੂੰ ਹੁਲਕਰ ਦੇ ਵਕੀਲ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲੈ ਕੇ ਮਿਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਹੁਲਕਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਰ ਕੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਨ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਉਹਨਾ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਧਰਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਰਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕੀ ਜਾਏ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾਈ ਜਾਏ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਪੁੱਜਾ।

ਹੁਲਕਰ ਤੇ ਲੇਕ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ

ਹੁਲਕਰ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਨੀ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਉਧਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਰਨੈਲ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਹੁਲਕਰ ਤੇ ਲੇਕ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾਂ ਦਿਤੀ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਸੁਲ੍ਹਾ

ਨਾਲ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ੧ ਜਨਵਰੀ, ੧੮੦੬ ਈ: ਨੂੰ ਮਿੱਤਰਾਚਾਰੀ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਕੀਤਾ()।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੇ ਮਰਹੱਟਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ।

ਕਟਾਸ ਦੀ ਯਾਤਰਾ

ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਕਟਾਸ' ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਤੀਰਥ ਹੈ। ਓਥੇ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਦਿਨ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਪ੍ਰੈਲ,

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨੇ ੨੬੨-੩, ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨੇ ੧੩੨-੩, ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨੇ ੧੫੬-੭।

ਮਿਆਨੀ ਵਿਚ ਬੀਮਾਰ

੧੮੦੬ ਈ: ਨੂੰ (ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ) ਕਟਾਸ ਗਿਆ। ਵਾਪਸ ਮੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੁਛ ਦਿਨ ਮਿਆਨੀ ਵਿਚ ਬੀਮਾਰ ਰਿਹਾ()। ਅਰੋਗ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁੱਜਾ।

ਨਾਭੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਝਗੜਾ

ਪਿੰਡ ਦੁਲਾਦੀ ਨਾਭੇ ਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਮਿਲਵੀਂ ਹੱਦ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਦੋਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਹੋ ਪਿਆ। ਰਾਜਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ, ਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਭੰਗਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਥਾਨੇਸਰ ਵਾਲੇ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੈਥਲ ਵਾਲਾ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਲੜਾਈ ਰਹੀ। ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਥਾਨੇਸਰ ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ†।

ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਏਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਕਦੋਂ ਹੱਥੋਂ ਜਾਣ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ। ਬਿਆਸ ਟੱਪ ਕੇ ਉਹ ਕੁਛ ਦਿਨ ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਕੋਲ ਕਪੂਰਥਲੇ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਅੱਗੇ ਤੁਰਿਆ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਸੋਢੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋ ਤੋਪਾਂ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀਆਂ।

ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਜਲੰਧਰ, ਰਾਹੋਂ ਤੇ ਫਲੌਰ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ

ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਘੋੜੇ ਲਏ। ਰਾਹੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੇਬਾ ਡੱਲੇਵਾਲੀਆ ਤੋਂ ਪੰਜੀ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਗਿਆ।

() ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੬੪, ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੪[illegible]।

† ਕਨਿਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੩੩, ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੬੪।

ਲੁਧਿਆਣਾ ਫਤਹਿ

ਲੁਧਿਆਣਾ ਫਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਜੀਂਦ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ()। ਪਟਿਆਲੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾ ਦਿਤੀ। ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲਏ। ਪਿੰਡ ਦੋਲਾਦੀ ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਤੇ ਜਗਰਾਓਂ, ਕੋਟ, ਬਸੀਆਂ, ਤਲਵੰਡੀ ਆਦਿ ਇਕੱਤੀ ਪਿੰਡ ਰਾਏਕੋਟ ਦੇ ਹਾਕਮ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਨਾਭੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੇ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੁਛ ਪਿੰਡ ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦਿਤੇ।

ਨਾਭੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਈ

ਏਧਰੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਫੇਰ ਜਲੰਧਰ ਆ ਬੈਠਾ। ਏਥੇ ਹੀ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਭਰਾ ਮੀਆਂ ਫਤਹਿ ਚੰਦ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਵੱਲੋਂ ਬਿਨੈ ਪੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਨੇਪਾਲੀ ਜਰਨੈਲ ਅਮਰ ਸਿਘ ਥਾਪਾ ਨੇ ਗੜ੍ਹਵਾਲ, ਸਿਰਮੌਰ ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਆਦਿ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਫਤਹਿ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਕਾਂਗੜੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਫਤਹਿ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦਾ ਬਚਨ ਦਿਤਾ ਤੇ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਥਾਪਾ ਦਾ ਦੂਤ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਹਨੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨਾਲੋਂ ਦੂਣਾ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇਣਾ ਮੰਨਿਆਂ, ਜੇ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਗੋਰਖੇ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਸਰਕਾਰ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਬਚਨ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ‡।" ਇਹ ਉੱਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਗੋਰਖੇ ਬੇ-ਹੌਸਲਾ ਹੋ ਗਏ। ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਥਾਪਾ ਡਰਦਾ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਘੇਰਾ ਉਠਾ

ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀ ਮਦਦ

ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ

() ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੫੮, ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੨੩, ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੯੫।

‡ ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੯੯।

ਕੇ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਉਹਨੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਨਕਦ ਤੇ ਦੋ ਘੋੜੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ। ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਨਾਦੌਣ, ਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਣੇ ਫ਼ੌਜ ਬਿਜਵਾੜੇ ਛੱਡ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਘਟਨਾ ੧੮੦੬ ਈ: ਈਆਂ ਹਨ।

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ

੧੮੦੭ ਈ: ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ— ਮਹਾਰਾਣੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦੀ—ਕੁੱਖੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਜੋੜੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ—ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ—ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਕੇ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜ੍ਹਾਇਆ। ਏਸ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪੈ ਦਾਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਖ਼ਾਂ ਕਸੂਰੀ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ

ਨਵਾਬ ਕਸੂਰ ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਾਜੀ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਨਜੀਬ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ()। ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਖ਼ਾਂ ਕਸੂਰ ਦਾ ਨਵਾਬ ਬਣਿਆ। ਨਵੇਂ ਨਵਾਬ ਨੇ ਸਿਖਰਾਜ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਉਹਨੇ ਜਹਾਦ ਦਾ ਝੰਡਾ ਖਲਾ ਕਰ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੁੱਜੀਆਂ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਨਾਮੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਸਣੇ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਕਸੂਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ। ਫ਼ਰਵਰੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ, ਸ. ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਮਲਵਈ, ਸ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਆਦਿ ਕਸੂਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪ ਵੀ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਅੱਗੋਂ ਨਵਾਬ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਖ਼ਾਂ ਵੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਬੈਠਾ ਸੀ। ੧੦ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੮੦੭ ਈ: ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਲੜਾਈ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੫੮।

ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ । ਦੋ ਤਿੰਨ ਪਹਿਰ ਤਾਂ ਪਠਾਣ ਚੰਗੇ ਡਟ ਕੇ ਲੜੇ, ਪਰ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਭਜਾਏ ਹੋਏ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ । ਕਿਲ੍ਹਾ ਬੜਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ । ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ, ਜੋ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਰਿਹਾ । ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਦੀ ਰਹੀ । ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਰੰਗ ਲਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੰਧ ਉਡਾ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜੀਆਂ । ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਠਾਣ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤੇਗ ਦੀ ਭੇਟਾ ਹੋ ਗਏ । ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਕੋਈ ਵਾਹ ਨਾ ਰਹਿ ਗਈ, ਤਾਂ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਪਿੜ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ, ਪਰ ਰਾਹੇ ਹੀ ਫੜਿਆ ਗਿਆ । ਉਹਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਬੜੀ ਆਜਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗੀ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਗੁਨਾਹ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ 'ਮਮਦੋਟ' ਵਿਚ ਇਕ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੀ । ਕਸੂਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿੱਖਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ । ਓਥੋਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਾਕਮ ਸ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ । ਕਸੂਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿਚੋਂ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪੈ ਦਾ ਮਾਲ ਤੇ ਸਾਮਾਨੇ ਜੰਗ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ() । ਫ਼ੌਜਾਂ ਵੀ ਏਸ ਲੁੱਟ ਵਿਚੋਂ ਮਾਲਾ ਮਾਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ।

ਕਸੂਰ ਫਤਹਿ

ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਤਿੱਜਾ ਹਮਲਾ

ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਨਵਾਬ ਮੁਲਤਾਨ ਨੇ ਅੰਦਰ-ਖ਼ਾਨੇ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਕਸੂਰੀ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ । ਰਾਹ ਵਿਚ ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਕੇ ਉਹਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ ਗਈ । ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਜਾ ਪਾਇਆ । ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਬਾਹਰਲਾ ਕੁਛ ਹਿੱਸਾ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਲੁੱਟ ਲਿਆ । ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ

ਦੀਪਾਲਪੁਰ ਜ਼ਬਤ

() ਲਤੀਫ਼,ਪੰਨੇ ੩੬੬-੭, ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੩੫, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੧੦੭-੮ ।

ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਹਾਵਲਪੁਰੀਆ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਨੇ ੭੫ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰ ਕੇ() ਪਿਛਲੀ ਭੁੱਲ ਦੀ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਦਰਿਆ-ਦਿਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ।

ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲਿਆ

ਫਿਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਵਧੀਆਂ। ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਵਕੀਲ ਅੱਗੋਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆ ਮਿਲੇ, ਸਿੱਖਰਾਜ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਮੰਨ ਲਈ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰ ਦਿਤਾ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਫ਼ਤਹਿ ਦੇ ਨਗਾਰੇ ਵਜਾਉਂਦੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜੀ। ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁੱਜਾ†।

ਏਸੇ ਸਾਲ ਰਾਜਾ ਤੇ ਰਾਣੀ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਫੇਰ ਝਗੜਾ ਹੋ ਪਿਆ। ਰਾਣੀ ਆਸ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਨਾਬਾਲਗ਼ ਪੁੱਤਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਵੱਖਰੀ ਜਾਗੀਰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ

ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਪਟਿਆਲੇ

ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਾਲਸੀ ਵਾਸਤੇ ਬੁਲੱਾ ਭੇਜਿਆ। ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੦੭ ਈ: ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਰਾਣੀ ਨੇ ਇਕ ਪਿਤਲ ਦੀ ਤੋਪ ਤੇ ੭੦ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ। ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰਿਆ। ਉਹਨੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉਹਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾ ਦਿਤੀ। ਰਾਣੀ ਆਸ ਕੌਰ ਤੇ ਕੰਵਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨੀ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਜਾਗੀਰ ਦੁਆ ਦਿਤੀ‡। ਰਾਜਾ

() ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੬੭, ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੫੮।

† ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੬੮।

‡ ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੩੫, ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੬੮।

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਭ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਓਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਰਹਿਣ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਏਸ ਫ਼ੈਸਲੇ 'ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲਏ

ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ, ਤਾਂ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਮਵਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਆ ਤਾਰੇ। ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੈਥਲ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੀਏ ਪਠਾਣ ਨੇ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦਿਤਾ। ਸ. ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਹਬਾਦ, ਸ. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਬੂੜੀਆਂ, ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀਆ, ਰਾਣੀ ਦਇਆ ਕੌਰ (ਸ. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ) ਅੰਬਾਲਾ ਤੇ ਇਲਾਕਾ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਬਾਕੀ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲਏ। ਰਾਜਾ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰ ਨਾਹਨ (ਸਰਮੌਰ) ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਨਾਰਾਇਣਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਆਕੀ ਹੋ ਬੈਠਾ।

ਨਾਰਾਇਣ ਗੜ੍ਹ ਫ਼ਤਹਿ

ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਨਾਰਾਇਣ-ਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ ਲਹੂ-ਡੋਲ੍ਹਵੀਂ ਲੜਾਈ ਪਿਛੋਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ਤਹਿ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲਾ, ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਕੁਮੇਦਾਨ ਤੇ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਭੰਡਾਰੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸ. ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲਿਆ()। ਫਿਰ ਮੋਰੰਦਾ, ਬਹਿਲੋਲਪੁਰ ਆਦਿ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਡੱਲੇਵਾਲੀ ਮਿਸਲ ਦੇ

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਸ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੇਬਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਹੋਂ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਡੱਲੇਵਾਲੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ (ਰਾਹੋਂ, ਨਕੋਦਰ,

---

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੬੯, ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੫੯।

ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਆਦਿ ਸੱਤ ਲੱਖ ਦੇ) ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ ਕਰ ਲਏ । ਸ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਵਾਸਤੇ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ() । ਇਹ ਸਾਰੀ ਮੁਹਿਮ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੦੭ ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ ।

ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ । ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸ. ਦਲ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਫਿਰ ਉਹ ੧੮੦੪ ਈ: ਵਿਚ ਸ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਆ ਬਣਿਆ । ੧੮੦੬ ਈ: ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਉਹ ਸ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹਾਥੀ, ਇਕ ਘੋੜਾ ਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਅਸਵਾਰ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ । ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰ ਵੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ।

ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ

ਜਨਵਰੀ, ੧੮੦੮ ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ । ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਠਾਨਕੋਟ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਸ. ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲਿਆ । ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਸਰੋਟਾ ਵੱਲ ਵਧਿਆ, ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਿਨਾਂ ਜੰਗ ਹੀ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਆ ਮਿਲਿਆ । ਉਹਨੇ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ । ਫਿਰ ਚੰਬਾ ਤੇ ਬਸੋਹਲੀ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਧੀਨਗੀ ਮਨਾ ਕੇ ਅੱਠ-ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲਏ‡ ।

ਏਸੇ ਸਮੇਂ (ਜਨਵਰੀ, ੧੮੦੮ ਈ:) ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ

() ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੧੧੨-੩ ।

‡ ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੭੦, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੧੧੪-੫ ।

ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਫ਼ਤਹਿ, ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ

ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸ. ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੌਸ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਭੰਗੀਆਂ ਦੀ ਤੋਪ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਤੋੜ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਰਬਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿੱਖਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਸਾਹਿਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ()।

ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ

ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਨਵਾਬਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਮੰਗੇ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਤਾਰ ਦਿਤੇ ਤੇ ਸਿਰੋਪਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਸ. ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੇ ਸ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾ ਹੋਏ। ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਸਿਆਲਕੋਟ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ

ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬੂਹੇ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉੱਤੇ ਗੋਲੇ ਬਰਸਾਉਣੇ ਆਰੰਭ ਦਿਤੇ। ਸੱਤਵੇਂ ਦਿਨ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਬੂਹੇ ਤੋੜ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜੀਆਂ। ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ† ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ‡। ਸਿਆਲਕੋਟ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਾਕਮ ਸ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

() ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੬੧, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੭੧।

† ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੭੧।

‡ ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੧੧੬।

ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ()। ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੁਜਰਾਤ ਵਲ ਵਧਿਆ। ਓਥੋਂ ਦਾ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਡਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਬੇਦੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਆ ਪਿਆ। ਉਹਨੇ ਪਿਛਲੀ ਭੁੱਲ ਦੀ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ, ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰਿਆ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਲਿਖ ਦਿਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅਖਨੂਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਆਲਮ ਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ।

ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ

ਅਖਨੂਰ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ

ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੦੯ ਈ: ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਕੀਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਾਸਤੇ ਤੁਹਫ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾ ਵਜੋਂ ਬਖ਼-ਸ਼ਿਆ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਸਤੇ ਮੋੜਵੇਂ ਤੁਹਫ਼ੇ ਭੇਜੇ*।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤੁਹਫ਼ੇ

ਏਸੇ ਸਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਮਾਮੁੱਦੀਨ (ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਦੇ ਭਰਾ) ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਵਾਇਆ। ਓਥੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਵੀਹ ਤੋਪਾਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਾਬੂ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਮਾਮਲਾ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਉਗ-ਰਾਹੀ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਛੇ ਲੱਖ ਮਾਮਲਾ ਕੱਠਾ ਕੀਤਾ।

ਕਿਲ੍ਹਾ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ

ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਮਾਮਲਾ ਲਿਆ

() ਮੈਕਗਰਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੬੦।

* ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੭੧।

ਏਸੇ ਸਾਲ ਦੀਵਾਨ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਕਾਬਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਾਬਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦੀਵਾਨ ਠਾਕਰ ਦਾਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੀਵਾਨ (ਵਜ਼ੀਰ ਮਾਲ) ਨੀਅਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਸਭ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਆਮਦਨ ਖ਼ਰਚ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਰਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਉਹਨੇ ਮਾਲ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੀਆਂ ਏਸੇ ਸਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਕਰਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਮੋਹਰ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ।

ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਏਸੇ ਸਾਲ, ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਕੱਟ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜੇ

ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨਿੱਤ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭੈ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਲਵੇਗਾ ਤੇ ਉਹ ਸਮੂਲਚੋਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਸੋ, ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਤੇ ਨਵਾਬ ਸਮਾਣੇ ਵਿਚ ਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਾਸਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ੧੮੦੩ ਈ: ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ, ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੈਥਲ, ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਵਕੀਲ ਸ. ਚੈਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਾਭੇ ਦਾ ਵਕੀਲ ਸੱਯਦ ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਮਾਰਚ, ੧੮੦੮ ਈ: ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੇ। ਇਕ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰੈਜ਼ੀ-

ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਅਰਜ਼ੀ

ਡੈਂਟ ਕੋਲ ਅਰਜ਼ੀ ਭੇਜੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ,
ਕਿ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸ ਕਾਰ
ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲਵੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
ਨੇ ਇਹ ਅਰਜ਼ੀ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ(), ਪਰ ਅਸਲੋਂ ਗੱਲ ਬਾਤ ਤੋੜੀ
ਨਾ। ਜਦ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ

ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ

ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਿ ਾਂ ਨੂੰ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਤੇ
ਸਲਾਮਤੀ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ। ਉਹਨੇ
ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਸੱਲੀ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ
ਤੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਨਾਲ ਪੱਗ ਵਟਾ ਕੇ ਧਰਮ ਦਾ ਭਰਾ
ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ, ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ
ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਪੱਕਾ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਕਦੇ ਉਹ ਸਿੱਖ, ਮਹਾਰਾਜੇ
'ਤੇ ਬੇ-ਭਰੋਸਗੀ ਕਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕਰਦੇ,
ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅੱਜ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ
ਕਈ ਸੱਜਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਨਾ
ਜਾਂਦੇ, ਤਾਂ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਓਦੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਂਦਾ। ਸਾਡੀ
ਰਾਏ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਜੇ ਸ. ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ
(ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦਾ ਮਾਲਕ) ਮਹਾਰਾਜੇ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਕੇ ਕਾਇਮ
ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਸਗੋਂ ਉਹਦੀ ਰਿਆਸਤ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਰਪਾ
ਨਾਲ ਵਧਦੀ ਹੀ ਗਈ), ਤਾਂ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਰਾਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿ
ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਡਰ

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਆਮ ਖਿੱਲਰ ਗਈ, ਕਿ
ਫ਼ਰਾਂਸ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਤੁਰਕੀ
ਤੇ ਈਰਾਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੭੩, ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੩੬।

ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਲਾਇਤ ਤੋਂ ਇਹ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਪੁਜੀਆਂ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਲਾਹੌਰ, ਅਫ਼ਗਾਨਸਤਾਨ, ਸਿੰਧ ਤੇ ਈਰਾਨ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਗੰਢਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਦੂਤ ਭੇਜੇ। ਸਰ ਜੌਹਨ ਮੈਲਕਮ ਨੂੰ ਈਰਾਨ, ਐਲ. ਫ਼ਿਨਸਟਨ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਤੇ ਮੈਟਕਾਫ਼ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ। ਰਾਹ ਵਿਚ ੨੨ ਅਗਸਤ, ੧੮੦੮ ਈ: ਨੂੰ

ਮੈਟਕਾਫ਼

ਮੈਟਕਾਫ਼ ਪਟਿਆਲੇ ਠਹਿਰਿਆ। ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। ਮੈਟਕਾਫ਼ ਨੇ ਚਾਬੀਆਂ ਮੋੜਦਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰੇਗੀ।

ਮੈਟਕਾਫ਼ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ

ਜਦ ਮੈਟਕਾਫ਼ ਕਸੂਰ ਆਇਆ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਣੇ ਫ਼ੌਜ ਉਸ ਵੇਲੇ ਖੇਮ ਕਰਨ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਤੇ ਸ. ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਮੈਟਕਾਫ਼ ਦੇ ਸਵਾਗਤ. ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਮੈਟਕਾਫ਼ ਦੀ ਪਰਾਹੁਣਚਾਰੀ ਦਾ ਭਾਰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ੧੧ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੦੮ ਈ: ਨੂੰ ਮੈਟਕਾਫ਼ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਖੇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਮੈਟਕਾਫ਼ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਗੱਡੀ, ਦੋ ਘੋੜੇ, ਤਿੰਨ ਹਾਥੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੌਦਿਆਂ ਵਾਲੇ, ਜ਼ੇਵਰ ਤੇ ਦੁਸ਼ਾਲੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ। ਅੱਗੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਮੈਟਕਾਫ਼ ਨੂੰ ਕੀਮਤੀ ਸਿਰੋਪਾ(ਖਿਲਅਤ) ਤੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਹਾਥੀ, ਕੁਛ ਸੁਨਹਿਰੀ ਜ਼ੀਨ ਵਾਲੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੀਮਤੀ ਕੱਪੜ ਦਿਤੇ। ਮੈਟਕਾਫ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦਸਿਆ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਵੱਲੋਂ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ।

੧. ਫ਼ਰਾਂਸ ਹਿੰਦ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰੇ।

੨. ਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਲੰਘਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਵੇ।

੩. ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਪੱਕੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

੪. ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ-ਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਣ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਤਿੱਜੀ ਸ਼ਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸੁਲ੍ਹਾ ਵਾਸਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ :

੧. ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਪੱਕੀ ਦੋਸਤੀ ਰਹੇ।

੨. ਕਾਬਲ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਸ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਨਾ ਦੇਵੇ।

੩. ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਵੇ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਉੱਤੇ ਉਹਦਾ ਰਾਜਸੀ ਅਧਿਕਾਰ ਪਛਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਮੇਟਕਾਫ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਮਸੌਦੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।"

ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਮੇਟਕਾਫ਼ ਕੋਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਜਾਰੀ ਰਖਣ ਵਾਸਤੇ ਛਡਿਆ ਤੇ ਆਪ ਮਾਲਵੇ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਟੱਪ ਪਿਆ।

ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਤਿੱਜੀ ਮੁਹਿਮ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਿੰਡ 'ਖਾਈ' ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਰਾਜਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ, ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੈਥਲ, ਸ. ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਲਾਡਵਾ ਤੇ ਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਨਾਭਾ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਤੇ ਮੈਟਕਾਫ਼ ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਫੇਰ ਮਿਲੇ, ਪਰ ਏਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁਹਿੰਮ ਜਾਰੀ ਰਖੀ। ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਏਥੋਂ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਚਾਹਲ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਉਸ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਲੜਾਈ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਨਵਾਬ ਅਤਾਉੱਲਾ ਖ਼ਾਂ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਇਕ ਲੱਖ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲਿਆ। ਏਥੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਅੰਬਾਲੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਨਾਭੇ ਨੂੰ ਤੇ ਕੁਝ ਕੈਥਲੀਏ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਏਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਸ਼ਾਹਬਾਦ ਤੇ ਥਾਨੇਸਰ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲਏ। ਸਾਨ੍ਹੇਵਾਲ, ਚਾਂਦਪੁਰ, ਡੋਰਾਹਾ, ਧਾਰੀ, ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ, ਇਹ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਿੱਤ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦਿਤਾ। ਰਹੀਮਾਬਾਦ, ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਖੰਨਾ, ਛਲੌਂਦੀ ਆਦਿ ਕਈ ਇਲਾਕੇ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਸ. ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਤੇ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨਾਗਲਾ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦਿਤੀਆਂ। ੨੪ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ਲਖਨੌਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਮੁਲਕਾਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਰਾਖੀ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ। ਦੋ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੦੮ ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਾਪਸ ਸਤਲੁਜੋਂ ਟਪਿਆ ਤੇ ੪ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਏਥੇ ਮੈਟਕਾਫ਼ ਨਾਲ ਫੇਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ()।

ਏਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਯੂਰਪ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਟਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਦੇ ਅਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀ ਜ਼ਰਾ ਸਖ਼ਤ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਪੱਕਾ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨੇ ੩੭੩ ਤੋਂ ੩੭੭, ਕਨਿਘਮ, ਪੰਨੇ ੧੨੭-੮ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਪੰਨੇ ੧੨੮ ਤੋਂ ੧੩੦, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੧੨੮-੧੩੧।

ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਕਿ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਕਰਨਲ ਡੇਵਡ ਆਕਟਰਲੋਨੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ, ੧੬ ਜਨਵਰੀ,

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ

੧੮੦੯ ਈ: ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਰੇ ਟੱਪ ਪਿਆ। ਬੂੜੀਆ ਦੇ ਘਾਟ ਤੋਂ ਟੱਪ ਕੇ ਉਹ ਅੰਬਾਲੇ ਤਕ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਉਹਦਾ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ।

ਮੇਟਕਾਫ਼ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਮੁਠਭੇੜ

ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁਹੱਰਮ ਦਾ ਘੋੜਾ ਕਢਣ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮੇਟਕਾਫ਼ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋ ਪਈ। ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆ ਕੇ, ਆਪ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖ ਕੇ ਲੜਾਈ ਬੰਦ ਕਰਾਈ()। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਵਾਇਦਦਾਨ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਲੜਾਈ ਦਾ ਢੰਗ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਪੱਕਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵਾਇਦ-ਦਾਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਆਕਟਰਲੋਨੀ ਦਾ ਐਲਾਨ

ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ੯ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੮੦੯ ਈ: ਨੂੰ ਕਰਨਲ ਆਕਟਰ-ਲੋਨੀ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਭਾਵ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ।

"ਅਗਰੇਜ਼ ਫ਼ੌਜ ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੱਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਪੁੱਜੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਏਸ ਐਲਾਨ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋਸਤੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ।

() ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੬੨, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੭੮।

"ਖਰੜ, ਖ਼ਾਨਪੁਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਲ੍ਹੇ, ਜੋ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਏਸ ਪਾਸੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹਨ, ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਜਾਣ।

"ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਜਿੰਨੀ ਪੈਦਲ ਤੇ ਅਸਵਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦਰਿਆਓਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਹੈ, ਸਭ ਪਾਰਲੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਵੇ।

"ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿਪਾਹੀ ਫਲੌਰ ਘਾਟ ਉੱਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਪਾਰਲੇ ਪਾਸੇ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਫੇਰ ਕਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦਰਿਆਓਂ ਇਸ ਪਾਸੇ (ਮਾਲਵੇ ਦੇ) ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਥਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਫ਼ੌਜ ਰਖੀ ਹੈ। ਜੇ ਏਨੀ ਹੀ ਫ਼ੌਜ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਪਾਸੇ ਰੱਖੇ, ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ।

'ਜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਲਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋਸਤੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ। ਜੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਾ ਮੰਨੀਆਂ, ਤਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਉਤੇ ਤੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੋਤੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਢੰਗ ਵਰਤਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

"ਇਸ ਐਲਾਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ, ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਸ ਹੈ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇਗਾ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਪਰਗਟ ਹੈ, ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ—ਲੜਾਈ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ—ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ।"()

ਇਹ ਐਲਾਨ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰ

() ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੩੮੦।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ

ਗਿਆ। ਉਹ ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨ ਜੰਗ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਖ਼ੁਰਾਕ ਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰ-ਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਣੇ ਫੌਜ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਭੇਜ ਦਿਤੇ। ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਕਾਂਗੜੇ ਤੋਂ ਬੁਲੱਾ ਕੇ ਫਲੌਰ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ, ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੜਨਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਕ ਧਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰ ਸਕੇ। ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦਾ ਕੇਵਲ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰ ਕੇ, ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ੧੮੦੩ ਈ: ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪੱਛਮੀ ਹੱਦ ਦਰਿਆ ਜਮਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਜਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਆਪਣੀ ਹੱਦ ਸਤਲੁਜ ਤਕ ਵਧਾ ਲਿਆਏ ਸਨ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਮੁਫ਼ਤ ਹੱਥ ਲੱਗਾ ਇਲਾਕਾ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਰਹਿ ਜਾਵੇ: ਦੂੱਜੇ ਪਾਸੇ ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਕਈ ਔਕੜਾਂ ਸਨ। ਉਹਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਤਾਕਤ ਅਜੇ ਅਸਲੋਂ ਸੱਜਰੀ ਸੀ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜੇ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਰਾਜਪੂਤ, ਜਾਟ ਜਾਂ ਮਰਹੱਟਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਤੋਂ ਮਦਦ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਇਲਾਕੇ ਅਜੇ ਨਵੇਂ ਹੀ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਡਰ ਸੀ, ਕਿ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਲੜਾਈ ਛਿੜ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਹਮਲਾ

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ

ਲਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੁਲ੍ਹਾ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਟਕਾਫ਼ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਸੌਦਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਛ ਘੱਟ ਵੱਧ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਰਾਹ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ੨੫ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੦੯ ਈ: ਨੂੰ ਸੁਲ੍ਹਾ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਇਹ ਸਨ।

੧੮੦੯ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ

"ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਝਗੜੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਨਜਿੱਠੇ ਗਏ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ ਵਾਰਸਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜਦੂਤ ਮੇਟਕਾਫ਼ ਇਹ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

"ਸ਼ਰਤਾਂ : ੧. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਦਾ ਮਿੱਤਰਤਾ ਰਹੇਗੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰੇਗੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਪਤਵੰਤੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣੇਗੀ। ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ (ਉੱਤਰ ਵੱਲ) ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਪਰਜਾ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਈ ਸਬੰਧ (ਵਾਸਤਾ) ਨਹੀਂ ਰਖੇਗੀ।

੨. ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫ਼ੌਜ ਨਹੀਂ ਰਖੇਗਾ। ਨਾ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾ-ਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਰਖੇਗਾ।

੩. ਜੇ ਕੋਈ ਧਿਰ ਉਪਰਲੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਫਿਰ ਜਾਏ, ਜਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੁਵੱਲੀ ਦੋਸਤੀ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਇਆ, ਤਾਂ ਇਹ

ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

੪. ਇਹ ਚਾਰ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵਾਲਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ੨੫ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੦੯ ਈ: ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਮੈਟਕਾਫ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਹੀ ਪਾ ਕੇ ਮੋਹਰ ਲਾ ਕੇ ਇਸ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਨਕਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਨਕਲ ਆਪਣੀ ਸਹੀ ਪਾ ਕੇ() ਤੇ ਮੋਹਰ ਲਾ ਕੇ ਮੈਟਕਾਫ਼ ਨੂੰ ਦਿਤੀ। ਇਹ ਵੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਦਰ ਅੰਦਰ ਇਸ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਉੱਤੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਦੀ ਸਹੀ ਪੁਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ†।

੩੦ ਮਈ, ੧੮੦੯ ਈ: ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ ਨੇ ਇਸ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਉੱਤੇ ਸਹੀ ਪਾਈ ਤੇ ਮੋਹਰ ਲਾਈ।

ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦਾ ਐਲਾਨ

੩ ਮਈ, ੧੮੦੯ ਈ: ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਕਢਿਆ ਗਿਆ, (ਮਾਲਵੇ ਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦਰਬਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾ-ਇਆ ਗਿਆ), ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਿ ਮਾਲਵੇ ਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਹਨ।

ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛਾਉਣੀ

ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛਾਉਣੀ ਪਾ ਲਈ। ਡੇਵਡ ਆਕਟਰਲੋਨੀ ਉਥੋਂ ਦਾ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ। ਆਕਟਰਲੋਨੀ ਕੋਲ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਭੰਡਾਰੀ ਬਟਾਲਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ

() ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸਹੀ ਪਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਏਨੀ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਲਿਖ ਸਕੇ ਜਾਂ ਸਹੀ ਪਾ ਸਕੇ। ਵੇਖੋ ਏਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪਨਾ ੩੨।

† ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੩੮੧।

ਰਾਜਦੂਤ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਖ਼ਬਰਨਵੀਸ ਮੁਕਰਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦਾ ਅਸਰ

ਏਸ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਹਦੀ ਰੀਝ, ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਤਾਕਤਵਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਕਾਇਮ ਕਰੇ, ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਅਰਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਪਰ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ (ਕਾਂਗੜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਪਰ ਤਕ, ਡੇਰਾਜਾਤ, ਅਟਕ, ਪੇਸ਼ਾਵਰ, ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਆਦਿ) ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਏਧਰ ਦੀਆਂ ਅੱਧ-ਸੁਤੰਤਰ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਜੇ ਕਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾ-ਨਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਹੋ ਪਵੇ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਓਸ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਇਉਂ ਸਮਝੋ, ਕਿ ਹੁਣ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਆਪ-ਣੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੇ-ਫ਼ਿਕਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਨੇ 'ਸਿੱਖਰਾਜ' ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਕਾਂਡ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਚੌਥਾ ਕਾਂਡ

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਕੁਛ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲੋਂ ਬੇ-ਫ਼ਿਕਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਲੌਰ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਪੱਕਾ ਕਰ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਓਥੋਂ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਬਾਕੀ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਨੇਪਾਲੀ ਜਰਨੈਲ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਥਾਪਾ ਕਿਲ੍ਹੇ ਕਾਂਗੜੇ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਫਤਹਿ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਸਹਾਇਤਾ ਬਦਲੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦੇਣਾ ਮੰਨਿਆ।

ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀ ਮਦਦ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ੨੮ ਮਈ ਨੂੰ ਪਠਾਨਕੋਟ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਏਥੋਂ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਰਾਹੀਂ ਕਾਂਗੜੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦਾ ਲੜਕਾ—ਅਨਰੋਧ ਚੰਦ—ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਵਾਸਤੇ ਅੱਗੋਂ ਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਗੋਰਖੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਮੋਰਚੇ ਮੱਲ ਬੈਠੇ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਤੋਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਮੰਗਿਆ। ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਬਚਨ ਤੋਂ ਡੋਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਟਾਲ ਮਟੋਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਲੜਕਾ ਅਨਰੋਧ ਚੰਦ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ।

ਕਿਲ੍ਹਾ ਕਾਂਗੜੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਕੁਛ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਪਿਛੋਂ ੨੪ ਅਗਸਤ, ੧੮੦੯ ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਚੁਫੇਰਿਓਂ ਹੱਲਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕਾਂਗੜੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਏਥੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮਲਾਕਰਾ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕੇ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਓਥੇ ਜਾ ਧਾਵਾ

ਬੋਲਿਆ। ਹਾਰ ਤੇ ਹਾਰ ਖਾਂਦੇ ਗੋਰਖੇ ਅੰਤ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਗਏ()। ਇਸ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਗੋਰਖੇ ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਰਨੈਲ ਆਕਟਰ ਲਨੀ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਮਗਰਲੇ ਨੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਦਦ ਦੇਣ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ†।

ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ

੨੪ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੦੯ ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਤਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ। ਕਾਂਗੜਾ,ਚੰਬਾ ਨੂਰਪੁਰ, ਕੋਟਲਾ, ਸ਼ਾਹਪੁਰ, ਜਸਰੋਟਾ, ਬਸੋਹਲੀ,ਮਾਨ-ਕੋਟ, ਜੱਸਵਾਂ, ਸੀਬਾ, ਗੁਲੇਰ, ਮੰਡੀ, ਸੁਕੇਤ, ਕੁੱਲੂ, ਦਾਤਾਰਪੁਰ ਆਦਿ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਤਾਰੇ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਮੰਨੀ। ਸ. ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੂੰ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਇਆ। ਕਿਲ੍ਹਾ ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ ਗਈ‡। ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਫਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫਲੌਰ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਹਰਿਆਣੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਕਰੋੜਾਸਿੰਘੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਂਗੜੇ ਤੋਂ ਮੁੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਜਿਲਾਕਾ ਹਰਿਆਣਾ (ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ) ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਧਵਾ ਸਰਦਾਰਨੀ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਵਾਸਤੇ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਸ. ਬੂਪ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਪੁਰਾਏ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹੁਤ

() ਲਤੀਫ, ਪੰਨੇ ੩੯੧-੨, ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨੇ ੧੬੪-੫, ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨੇ ੧੪੬-੭, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੧੪੫-੬।

† ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੪ ।

‡ ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੯੨।

ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ

ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਾਇਤਾਂ ਪੁੱਜ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਵਿਹ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਾਪਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਦੀਪਮਾਲਾ ਕ ਤੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਸਿਖੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਢੰਗ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਸਿਖਾਉਣੀ

ਏਸੇ ਸਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਢੰਗ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚੋਂ ਹਟ ਕੇ ਆਏ ਯੋਗ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖ ਲਿਆ()।

ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ

ਇਹ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਹਥਲੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਕਾਂਗੜੇ ਤੋਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹਨੇ ਪੱਛਮ-ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦਾ ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਨਵਰੀ, ੧੮੧੦ ਈ:* ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਲੱਖ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕੀਤਾ, ਕੀਮਤੀ ਸਿਰੋਪਾ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ।

ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਹਾਕਮ ਗੁਜਰਾਤ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੯੩।

* ਮੈਕਗਾਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੬੬।

ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਹੀ ਬਣਿਆਂ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਹੋ ਪਿਆ।

ਗੁਜਰਾਤ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਸਮਾਂ ਤਾੜ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਝਨਾਂ ਟੱਪ ਕੇ ਉਹਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਜਾ ਪਿਆ। ਸ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬਿਨਾਂ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤੇ ਹੀ ਡਰਦਾ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਜਰਾਤ, ਜਲਾਲਪੁਰ, ਇਸਲਾਮਗੜ੍ਹ, ਆਦਿ ਕਿਲ੍ਹੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਏ। ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂਰੁੱਦੀਨ (ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਦੇ ਭਰਾ) ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ() ।

ਖੁਸ਼ਾਬ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ

ਏਥੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ਾਬ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਜਾਅਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਬਲੋਚ ਖ਼ੁਸਾਬ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕੱਛ ਵਿਚ ਜਾ ਆਕੀ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕੱਛ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ। ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਿਛੋਂ ਜਾਅਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿਤੀ† ।

ਸਾਹੀਵਾਲ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਸਾਹੀਵਾਲ ਦੇ ਹਾਕਮ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਬਲੋਚ ਨੇ ਕਈ ਸਾਲ ਤੋਂ ਖ਼ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਤਾਰਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਉਸ ਵੱਲ ਵਧਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਿਆ। ਬੜੀ ਸਖ਼ਤ ਲੜਾਈ ਪਿਛੋਂ ੧੦ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੮੧੦ ਈ: ਨੂੰ ਸਾਹੀਵਾਲ ਫ਼ਤਹਿ ਹੋ ਗਿਆ। ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਲਗਦੇ ਹੱਥ ਇਲਾਕਾ

ਊੱਚ ਦੇ ਸੱਯਦਾ

() ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੬੬, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੮੪, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ ੧੯।

† ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੧੫੦-੧।

ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ

ਊੱਚ ਤੇ ਸੱਯਦਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲਏ। ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੮੧੦ ਈ: ਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਾਬਲ ਦੀ ਖ਼ਾਨਾ-ਜੰਗੀ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਖ਼ੁਸ਼ਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ, ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਕਾਬਲ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਸ ਤੋਂ ਮਦਦ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਫ਼ਗਾਨਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਲ ਤੋਂ ਖ਼ਾਨਾ-ਜੰਗੀ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਗਰਮ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਤਖ਼ਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿੱਜੇ ਭਰਾ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ (ਸ਼ੁਜਾਉਲਮੁਲਕ) ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਬਾਰਕਜ਼ਈ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਕੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ। ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਨੱਸ ਆਇਆ।

ਸ਼ੁਜਾਹ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ

ਉਹ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੮੧੦ ਈ: ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ਾਬ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ। ੧੨੫੦ ਰੁਪੈ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਵਾਸਤੇ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਏਥੋਂ ਉਹ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਿਆ।

ਸ਼ੁਜਾਹ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਮੱਲ ਲਿਆ

ਫਿਰ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਫ਼ੌਜ ਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨੇ ੨੦ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਮੱਲ ਲਿਆ।

ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਚੌਥਾ ਹਮਲਾ

ਖ਼ੁਸ਼ਾਬ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਚੌਥੀਵਾਰ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਲਹੀਆ ਤੇ ਭੱਕਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਲੱਖ ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲਿਆ()। ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਸਾਦਕ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤੇ ਪੰਜ ਸੌ ਅਸਵਾਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਜੇ। ੨੪ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੮੧੦ ਈ: ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਮੁਲਤਾਨ ਜਾ ਪੁੱਜੀ। ਇਸਵਾਰ ਨਵਾਬ ਮੁਲਤਾਨ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਟਾਕਰੇ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੮੬।

ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛਲਾ ਖ਼ਰਾਜ ਮੰਗਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ, ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀ, ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਆਦਿ ਨੇ ੨੫ ਫ਼ਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬੜੀ ਕਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਅਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਫਿਰਦਾ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ਸ਼ਾਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਠਾਣ ਪਿੜ ਵਿਚੋਂ ਹਾਰ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਬੰਦ ਹੋਏ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਖਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਗੋਲੇ ਬਰਸਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਇਸ ਘੇਰੇ ਸਮੇਂ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਦਦ ਮੰਗੀ, ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਣ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ()। ਓਧਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਭੰਗੀਆਂ ਵਾਲੀ ਤੋਪ ਮੰਗਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਹਿਲਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। ੧੦ ਤੋਂ ੨੫ ਮਾਰਚ ਤਕ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅੰਤ ਸੁਰੰਘਾਂ ਵਿਚ ਬਰੂਦ ਦੱਬ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉਡਾਉਣ ਦੀ ਗੋਂਦ ਗੁੰਦੀ ਗਈ। ਚੜ੍ਹੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਰੰਘਾਂ ਦੇ ਬਰੂਦ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦੇ ਕੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕੰਧ ਉਡਾ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਕੰਧ ਦੇ ਪੱਥਰ ਵੱਜਣ ਨਾਲ ਧਾਵਾ ਬੋਲਣ ਲਈ ਨੇੜੇ ਖੜੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਸ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਏਨੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਲੱਗੀਆਂ, ਕਿ ਉਹ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਸ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਤੇ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਡਾਢੇ ਫੱਟੜ ਹੋਏ, ਪਰ ਜਾਨੋਂ ਬਚ ਗਏ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ

ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ

() ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਪੰਨਾ ੧੩੪, ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨੇ ੧੪੯-੫੦, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੯੭।

ਸਿਘਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਜੋਸ਼ ਆਇਆ, ਕਿ ਉਹ ਜਾਨ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਤਲਵਾਰਾਂ ਧੂਹ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਵਿਹਦਿਆਂ ਵਿਹਾਂਦਿਆਂ ਲੋਥਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਦ ਜਿੱਤ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਾ ਰਹਿ ਗਈ, ਤਾਂ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਚਿੱਟਾ ਝੰਡਾ ਖਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਭੇਜ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲੋਂ ਭੁੱਲ ਦੀ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ, ਜੰਗ ਦਾ ਖ਼ਰਚ, ਪਿਛਲਾ ਖ਼ਰਾਜ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਲਿਖ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਮਾਤਹਿਤ ਸਮਝੇਗਾ, ਤੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਫੌਜੀ ਮਦਦ ਭੇਜਿਆ ਕਰੇਗਾ। ਉਹਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਅੱਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਓਸੇ ਵਲ ਤਾਰ ਦਿਤਾ। ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਢਾਈ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਖ਼ਰਾਜ ਦੇਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਕੇ ੧੪ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੧੦ ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ()। ਉਸ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਣ ਉਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦਿਤਾ

ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ, ਕਿ ਸ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਦਲੇ ਝਗੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਹਾਕਮ ਗੁਜਰਾਤ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਨੂਰਦੀਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ, ਕਿ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਖ਼ਲੀਫ਼ੇ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵਜ਼ੀਰਾ-ਬਾਦ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਮਾਮੂਲੀ ਟਾਕਰੇ ਪਿਛੋਂ ਉਹਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਜੂਨ ੧੮੧੦ ਈ: ਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ—ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ—ਨੂੰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੀ ਗਈ†।

ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਜ਼ਬਤ

() ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਪੰਨੇ ੧੩੪-੫, ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੪੯, ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੬੬ ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨੇ ੩੯੬-੭।

† ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨੇ ੩੯੭-੮, ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੬੭।

ਜੰਮੂੰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਏਸ ਸਮੇਂ ਸ: ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਚਿਮਨੀ ਨੇ ਜੰਮੂੰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਓਥੇ ਵੀ ਘਰ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਾਣੀ ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਮੀਆਂ ਮੋਤਾ ਦੂੱਜੇ ਪਾਸੇ।

ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਣੀ ਰਾਮ ਕੌਰ (ਵਿਧਵਾ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਲੋੜ ਵਾਸਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਰਾਣੀ ਤੋਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ।

ਡਸਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਮਰ੍ਹਾਕਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ) ਦਾ ਸ. ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਹੱਟੂ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਡਸਕੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ, ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੁਛਿਆਂ ਹੀ ਘਰ ਨੂੰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਉਸ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ। ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਨਗਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਡਸਕਾ ਵਿਚ ਆਕੀ ਹੋ ਬੈਠਾ। ੧੭ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੧੦ ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਘੇਰਾ ਪਿਆ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਸ: ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਤੁਸੀਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਪੜ੍ਹੋਗੇ, ਕਿ ਕੋਈ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਮਾਮੂਲੀ ਮਾਮੂਲੀ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਘੇਰਾ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਸਖ਼ਤ ਹੱਲਾ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਨਰਮ ਸੁਭਾਉ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਇਨਸਾਨੀ ਖ਼ੂਨ ਨਾ ਡੁਲ੍ਹੇ। ਲਗਦੀ ਵੱਸ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰੋ। ਇਕ ਕਹਿਰੀ ਹੱਲੇ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੱਭਰੂ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਘੇਰਾ ਜਾਰੀ ਰਖ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਾ ਲਵੋ। ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਏਥੇ ਘੇਰਾ ਲੰਮਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਸਿਰੜੀ ਸੂਰਮਾ ਸੀ। ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਤਾਣ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਚੁਫ਼ੇਰਿਓਂ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। ਭੰਗੀਆਂ

ਵਾਲੀ ਤੋਪ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਡ ਗਈਆਂ । ਸ: ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ । ਕਿਲ੍ਹਾ ਤੇ ਇਲਾਕਾ ਭਸਕਾ ਸਿੱਖਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ() । ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਸ: ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਹੱਲੋਵਾਲ (ਦੁਆਬਾ ਰਚਨਾ) ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ ।

ਹੱਲੋਵਾਲ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਕੇ ਮੰਡੀ ਸੁਕੇਤ ਆਦਿ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਰਾ ਖ਼ਰਾਜ ਉਗਰਾਹਿਆ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਏਸ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ 'ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿਤਾ ।

ਦੂੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਭਿੰਬਰ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ । ਓਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਹਾਰ ਗਿਆ । ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ ਤੇ ਏਨਾ ਹੀ ਸਾਲਾਨਾ ਖ਼ਰਾਜ ਦੇਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ† । ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੇ ਭਿੰਬਰ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਕੁਛ ਇਲਾਕਾ ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤਾ ।

ਭਿੰਬਰ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ

ਏਥੋਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਤੇ ਸ: ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਚਿਮਨੀ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕਸਕ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ । ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕਟਾਸ, ਚੋਹਾ ਸੈਦਨ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਖੇਵੜੇ ਦੀ ਲੂਣ ਦੀ ਖਾਣ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਹੈ । ਕਈ ਦਿਨ ਘੇਰਾ ਪਿਆ ਰਿਹਾ । ਅੰਤ ਸ: ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੋਹਾ ਸੈਦਨ ਸ਼ਾਹ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਪਾਣੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੧੦ ਈ.

ਕਿਲ੍ਹਾ ਕਸਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

() ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੧੪੭-੮, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੯੮ ।

† ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੬੭ ।

ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋਇਆ । ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਉਹਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦੇ ਦਿਤੀਆਂ* ।

ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੰਗਲਾ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਜਿਥੋਂ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਓਥੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਉਤੇ ਕਈ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੰਗਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੱਕਾ ਹੈ । ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦਰਿਆ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਹੈ । ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਬਿਨਾਂ ਟਾਕਰੇ ਕੀਤੇ ਹੀ ਕਾਬੂ ਆ ਗਏ‡ ।

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ

ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਹੱਟੂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ

ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ

ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ

ਏਨੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਸੰਨ ੧੮੧੧ ਈ. ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ । ਸ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੀ ਮਾਤਾ (ਮਾਈ ਲਛਮੀ) ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ, ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਭੁੱਲ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਤੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੁਲਾ ਕੇ ਬਜਵਾੜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਲੱਖ ਮਾਲੀਏ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੀ† । ਸ. ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਹੱਟੂ ਨੂੰ ਕੈਦ 'ਚੋਂ ਰਿਹਾ ਕਰ ਕੇ ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਚੌਣ ਚੜ੍ਹਾ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਦਿਤਾ() । ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਸਾਹੀਵਾਲ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਕੇ ਇਲਾਕਾ ਝੰਗ ਵਿਚ ੧੪੪੦੦ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੀ । ਧਰਮਕੋਟ (ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ) ਵਾਲੇ ਸ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ੀ । ਇਸ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਕੰਮ ਵਧੇਰੇ ਹੋਏ : ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਕੇ ਇਲਾਕੇ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

---

* ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੧੫੬, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੯੯ ।

† ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੧੬੦ ।

‡ ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੯੯ ।

() ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੧੫੮ ।

ਉਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਜਨਵਰੀ ਵਿਚ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੇਵੜੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਵੇਖਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਮੂਦ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਟੱਪ ਪਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਮੂਦ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਵੱਲ—ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁਛਣ ਲਈ—ਭੇਜਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੂਤ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ ਭੇਜੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੋਸਤਾਨਾ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਇਛਿਆ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਉਹਨੇ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਿਆ, ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੮੧੧ ਈ. ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਮੂਦ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਤੇ ਤੁਹਫ਼ੇ ਵਟਾਏ।()

ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਬਾਕੀ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਦਿਤਾ। ਟਿੱਕਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨਕਈ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਦੋਹਤਰਾ ਸੀ।

ਨਕਈ ਮਿਸਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ

ਨਕਈ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ (ਚੂਹਣੀਆਂ, ਦੀਪਾਲਪੁਰ, ਸ਼ਰਕਪੁਰ, ਸਤਘਰਾ, ਕੋਟ ਕਮਾਲੀਆ, ਗੋਗੇਰਾ, ਜੇਠਪੁਰ, ਹਵੇਲੀਆਂ, ਆਦਿ ਨੌਂ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਮਾਲੀਏ ਦਾ) ਟਿੱਕਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਨਾਲ ਭੇਜਿਆ। ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਨਕਈ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਿਸਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਮਿਸਲ ਦੇ ਲੀਡਰ ਸ. ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਬਹਿੜਵਾਲ ਵਿਚ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ।†

() ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੫੧, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੮੯।

† ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੧੬੧ ਤੋਂ ੧੬੩, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੮੯, ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੬੮, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ ੧੯।

ਕਿਲ੍ਹਾ ਕੋਟਲਾ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਏਸੇ ਸਮੇਂ (੧੮੧੧ ਈ.) ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕੋਟਲਾ (ਇਲਾਕਾ ਤਲੋਕ ਨਾਥ) ਮੱਲ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਓਥੇ ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੀ।

ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ

ਸ: ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਸਿੰਘਪੁਰੀਆਂ (ਫ਼ੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆਂ) ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜਰ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਮਗਰ ਉਸ ਨੇ ਆਉਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਖੇ ਨੇ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਸ: ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਾਲ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੇ ਸ: ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਤੇ ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸਤੰਬਰ ਵਿਚ ਜਲੰਧਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਸ: ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਲੁਧਿਆਣੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੱਟੀ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਤਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿੱਖਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਸੀ। ਏਸ ਬਹਾਦਰੀ ਬਦਲੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੂੰ 'ਦੀਵਾਨ' ਦੀ ਪਦਵੀ, ਕੀਮਤੀ ਸਿਰੋਪਾ, ਹੀਰਿਆਂ ਜੜੀ ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੌਦੇ ਵਾਲਾ ਹਾਥੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ()।

ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ

ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਇਲਾਕਾ ਤਾਂ ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਪਰ ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ, ਮੁਕੇਰੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹਾਜੀਪੁਰ ਤੇ ਸੋਹੀਆਂ ਆਦਿ ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਏ ਦੇ ਦੂੱਜੇ ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ—ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਗ ਸਿੰਘ

() ਮੈਕਗਗਰ; ਪੰਨਾ ੧੬੮, ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੯੦।

—ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਏਨਾ ਭੈੜਾ ਸੀ, ਕਿ ਪਰਜਾ ਉਹਨਾਂ ਹੱਥੋਂ ਤੰਗ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ()। ਜਿਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਕੋਈ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਾਂ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੀ ਜਾਗੀਰ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿਤੀ।

ਜਮਾਂਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਡਿਉਢੀਵਾਲਾ

ਏਸੇ ਸਾਲ (੧੮੧੧ ਈ:) ਜਮਾਂਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਡਿਉਢੀ-ਵਾਲਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਈਕਰੀ (ਜ਼ਿਲਾ ਮੇਰਠ, ਪਰਗਣਾ ਸਰਦਨਾ) ਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਹਰਗੋਵਿੰਦ ਗੌੜ ਬ੍ਰਹਿਮਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ੧੮੦੭ ਈ: ਵਿਚ ਧੌਂਕਲ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਰਜਮੈਂਟ ਵਿਚ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨੇ 'ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ। ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਸਰੀਰ ਰੱਖਯਕ ਫ਼ੌਜ (ਬਾਡੀ-ਗਾਰਡ) ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਰਾਮ ਤੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਿਆ। ੧੮੧੧ ਈ: ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਮਾਂਦਾਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਕੇ ਡਿਉਢੀਵਾਲਾ ਬਣਾਇਆ। ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਹਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜੰਗੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਵੀ ਡਿਉਢੀਵਾਲੇ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਸਿੱਖਰਾਜ ਵਿਚ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ

੧੮੧੧ ਈ, ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਬਲ ਦਾ ਤਖ਼ਤੋਂ ਲੱਥਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਮਿਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ।

() ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੧੬੩, ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੯੦।

ਨਵੰਬਰ, ੧੮੧੧ ਈ: ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਆਉ-ਭਗਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਵੇਜ਼ੀਨਾ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ

ਸੰਨ ੧੮੧੨ ਈ:ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਨਵਾਬ ਮੁਲਤਾਨ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਅਮੀਰ ਕਾਬਲ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪਹਾੜੀ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ, ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜਿਆ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਗੰਢਾਂ ਘਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਲਈ ਵਧੀਆ ਬਰਦੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਸ਼ੁਭ ਕੰਮ ਲਈ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਪੈਸਾ ਵਹਾਇਆ ਗਿਆ। ਵਿਆਹ ਉਤੇ ਜੰਞ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਰਨਲ ਡੇਵਿਡ ਆਕਟਰਲੋਨੀ, ਰਾਜਾ ਜੀਂਦ, ਰਾਜਾ ਨਾਭਾ, ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੈਥਲ ਆਪ ਆਏ, ਕਾਬਲ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਮਾਣਕੇਰਾ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ, ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ, ਬਾਕੀ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਸਣੇ ਆਇਆ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਮਵਰ ਸਰਦਾਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਭ ਪਤਵੰਤੇ ਸਾਮਲ ਹੋਏ। ੨੩੬੦੩੭)* ਨਿਉਂਦਰਾ ਪਿਆ। ਚੜ੍ਹੇ ਫ਼ਰਵਰੀ ਬੜੀ ਸਜ ਧਜ ਨਾਲ ਜੰਞ ਸ: ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਦੇ ਘਰ ਫ਼ਤਹਿਗੜ੍ਹ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਢੁੱਕੀ। ਕਨ੍ਹਈਏ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਜਾਂਞੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਉਹਨੇ ਮਿਲਨੀ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ। ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਜੰਞ ਰਹੀ, ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰੋਜ਼ ਜੰਞ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵਾਸਤੇ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ। ੬ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੮੧੨ ਈ: ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ: ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੜਕੀ

* ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੧੬੯।

ਬੀਬੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨਾਲ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਹੋਇਆ()। ਵਿਦਾਇਗੀ ਸਮੇਂ ਸ: ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪੈ ਦਾ ਦਾਜ ਦੁਸ਼ਾਲੇ, ਹੀਰੇ, ਘੋੜੇ ਤੇ ਹਾਥੀ ਦਿਤੇ। ਵਾਪਸੀ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ, ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿਤਾ। ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਦੋ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਦਾਨ ਕੀਤੇ)(। ਏਥੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਵਾਜੇ ਵਜਾਉਂਦੀ ਜੰਵ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਿਦ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਆਕਟਰਲੋਨੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅੰਦਰੋਂ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਮੰਨ ਗਿਆ, ਮਗਰ ਉਸ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ†। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: ਉਹ ਨੰਗੀ ਤਲਵਾਰ ਲਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਖਲੋ ਗਿਆ ਤੇ ਗਰਜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਸੇ ਬਦੇਸੀ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਕਟਰਲੋਨੀ ਦੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੇਖਣ ਦੀ ਰੀਝ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ।

ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੇ ਆਕਟਰਲੋਨੀ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਨਾ ਵੇਖਣ ਦਿਤਾ

ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਰੁਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਓਦੋਂ ਰਾਜਾ ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਭਿੰਬਰ ਨੇ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਵਾਸਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਟੱਕਰ

ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਕੈਦ ਭਿੰਬਰ ਜ਼ਬਤ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੯੨। ਏਸੇ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ।

)(ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੬੯।

† ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੯੨।

ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਕੁਛ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ । ਏਨੇ ਨੂੰ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ । ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ । ਰਾਜਾ ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਬਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿੱਖਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ() । ਲਗਦੇ ਹੱਥ ਜੰਮੂੰ ਤੇ ਅਖਨੂਰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦਿਤੇ ਗਏ । ਰਾਜੌੜੀ ਜ਼ਬਤ ਤਾਂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਖ਼ਰਾਜ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਜੰਮੂੰ ਤੇ ਅਖ-ਨੂਰ ਜ਼ਬਤ

ਏਸ ਸਾਲ ਸ: ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਿੱਠਾ ਟਿਵਾਣਾ, ਉੱਚ, ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਖ਼ਰਾਜ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ । ਵਾਪਸ ਮੁੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚਲੇ ਸਭ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਆ ਪੁੱਜਾ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਇਨਾਮ ਤੇ ਸਿਰੋਪਾ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ।

ਖ਼ਰਾਜ ਲਿਆ

ਗਰਮੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ (੧੮੧੨ ਈ.) ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀਨਾ ਨਗਰ ਜਾ ਬੈਠਾ । ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਖ਼ਰਾਜ ਉਗਰਾਹਿਆ । ਰਾਜਾ ਨੂਰਪੁਰ ਤੋਂ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਤੇ ਮੰਡੀ, ਸੁਕੇਤ, ਕੁੱਲੂ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਕ ਲੱਖ ਨੱਬੇ ਹਜ਼ਾਰ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ† ।

ਅਗਸਤ, ੧੮੧੨ ਈ. ਵਿਚ ਸ: ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ (ਸ਼ਾ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੌਹਰਾ) ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੇਜ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਸ: ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਜਮ੍ਹਾਂ ਸੀ ।

ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ

() ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੬੯, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੯੩ ।

† ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੬੮, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੯੩ ।

ਉਹ ਸਾਰਾ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਾਸਤੇ ਉਗਰਾਹਿਆ ਗਿਆ। ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਸ: ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਲੜਕਾ ਹੋ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਜਾਗੀਰ ਲਾ ਦਿਤੀ() ।

ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਕੈਦ

ਮਾਰਚ, ੧੮੧੦ ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ੧੮੧੨ ਈ. ਵਿਚ ਜਹਾਂਦਾਦ ਖ਼ਾਂ ਨਾਜ਼ਮ ਅਟਕ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਅਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਗਵਰਨਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿਤਾ‡। ਓਥੇ ਉਹ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤਕ ਕੈਦ ਰਿਹਾ।

ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਤੇ ਸ਼ੁਜਾਹ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਲਾਹੌਰ

ਸਤੰਬਰ, ੧੮੧੨ ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ, ਆਪਣਾ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਦਾ ਪਰਵਾਰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਥਾਂ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਵਾਸਤੇ ਰੋਜ਼ੀਨਾ ਲਾ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚੀ, ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਮੂਦ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰੀ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਦੀ ਬੇਗਮ (ਵਫ਼ਾ ਬੇਗਮ) ਘਬਰਾ ਗਈ। ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ, ਕਿ ਜੇ ਸ਼ੁਜਾਹ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਬੂ ਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਕੀ ਅੰਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹਨੇ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ, ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਛੁਡਾ ਲਿਆਵੇ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਣ ਉਤੇ ਬੇਗਮ 'ਕੋਹਿਨੂਰ' ਹੀਰਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰੇਗੀ* ।

ਵਫ਼ਾ ਬੇਗਮ ਨੇ ਕੋਹਿਨੂਰ ਦੇਣਾ ਮੰਨਿਆਂ

ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਵਕੀਲ ਗੁੱਦੜ ਮੱਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ ਮਦਦ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੯੪ ।

‡ ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੫੦, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੯੫ ।

* ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੬੯, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੯੪ ।

ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਇਸ ਹੌਸਲੇ ਉੱਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਨਵੰਬਰ, ੧੮੧੨ ਈ. ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਟੱਪ ਪਿਆ ਪਹਿਲੀ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਰੁਹਤਾਸ ਵਿਚ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚੋਂ (ਤੇ ਲੁੱਟ ਦੇ ਮਾਲ ਵਿਚੋਂ) ਤਿੱਜਾ ਹਿੱਸਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਮੰਨਿਆਂ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਮਦਦ 'ਤੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਜਿਹਲਮ ਤੋਂ ਕੱਠੀਆਂ ਤੁਰੀਆਂ। ਜਦ ਪੀਰ ਪੰਚਾਲ ਪੁੱਜੀਆਂ, ਤਾਂ ਸਰਦੀ ਦਾ ਮੌਸਮ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਓਥੇ ਸਖ਼ਤ ਬਰਫ਼ ਪਈ। ਸਿੱਖ ਵਧੇਰੇ ਠੰਢ ਸਹਾਰਨ ਦੇ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਦੋ ਸੌ ਸਿਪਾਹੀ ਸਰਦੀ ਨਾਲ ਮਰ ਗਏ()। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚੱਲਣ ਵਿਚ ਵੀ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈ ਗਈ। ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੇਵਲ ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਕਿ ਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਕੁਛ ਸੰਭਾਲ ਲਵੇ। ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਬਿਨਾਂ ੀ ਉਹ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਏਸ ਚਾਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਰਾਜੌਰੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ, ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਿਧੇ ਰਾਹ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਲੈ ਚੱਲੇ ਤਾਂ। ਏਸ ਚਾਲ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ, ਪਠਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਾਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਅੱਗੇ ਗਵਰਨਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਰਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰੀ ਬੈਠਾ

ਕਸ਼ਮੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਲਈ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ

() ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੧੨੪।

ਸੀ। ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸ: ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀਆਂ ਤੇ ਸ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਰ ਗੜ੍ਹ ਤੇ ਹਰੀ ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ()। ਏਨੇ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਆ ਪੁੱਜੀ। ਬੜਾ ਚਿਰ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਅਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਕਿਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜ ਆਂ*। ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਸੀ, ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਕੇ ਲਿਆਉਣਾ ਸਾਡਾ ਏਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਮੁਖ-ਮੰਤਵ ਹੈ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਅਫਗਾਨ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤਾਂ ਲੁੱਟਮਾਰ ਵਿਚ ਲਗ ਗਈਆਂ, ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ। ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਪੁਚਾ ਦਿਤਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਹਥਕੜੀਆਂ ਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਤੋੜ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਸੁਜਾਹ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਾਈ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਉਸ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਕੋਲ ਪੁਚਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮਗਰਲੇ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਇਕਰਾਰ ਮੁਤਾਬਕ ਲੁੱਟ ਵਿਚੋਂ ਤਿੱਜਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਿਆ। ਕੋਈ ਵੀ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਏਥੋਂ ਵਖੋ ਵਖ ਹੋ ਗਏ। ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਅੱਗ ਵੱਧ ਕੇ ਸਾਰੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੀਵਾਨ ਸਣੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ, ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ

ਸ਼ੇਰ ਗੜ੍ਹ ਦੀ ਲੜਾਈ

ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕੈਦ 'ਚੋਂ' ਰਿਹਾਈ

ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਵਿਚ ਝਗੜਾ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੮੫।

* ਦੋਹਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤਾ। ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੧੦੬।

ਸ਼ੁਜਾਹ ਲਾਹੌਰ

ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ 'ਮੁਬਾਰਕ ਹਵੇਲੀ' ਵਿਚ ਬਸੇਰਾ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਸਭ ਘਟਨਾਵਾਂ ੧੮੧੩ ਈ. ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਦਾ ਹਾਕਮ ਜਹਾਂਦਾਦ ਖ਼ਾਂ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਅਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਜਹਾਂਦਾਦ ਖ਼ਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਮੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਦਲਾ ਲਵੇਗਾ। ਉਹਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਮੂਦ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਘੱਲੀ, ਕਿ ਜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੀ ਜਾਗੀਰ ਤੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਿਬੇੜਨ ਲਈ ਇਕ ਲਖ ਰੁਪਏ ਉਸ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇਣ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਸਰਕਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ। ਜਹਾਂਦਾਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ (ਇਕ ਲੱਖ) ਨਿਬੇੜ ਦਿਤੀ। ਜਹਾਂਦਾਦ ਖ਼ਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਉੱਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ()। ਸ: ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਟਕ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸ਼ੁਜਾਹ ਦੀ ਬੇਵਫ਼ਾਈ

ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਆਉ-ਭਗਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡੀ। ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਬਚਨ ਮੁਤਾਬਕ ਜਦ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਤੋਂ ਕੋਹਿਨੂਰ ਹੀਰਾ ਮੰਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਉਸਨੇ ਲਗਦੇ ਹੱਥ ਇਕ ਹੋਰ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਕੀਤੀ, ਕਿ

() ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੫੨, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੯੯, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੧੯੧-੨, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ ੨੦।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਖ਼ਤ ਲਿਖੇ() । ਜਦ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਦੋ ਸਿੱਖ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੁਜਾਹ ਨੂੰ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਘੇਰ ਲਿਆ । ਅੰਤ ਪਹਿਲੀ ਜੂਨ, ੧੮੧੩ ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਨੇ ਕੋਹਿਨੂਰ ਹੀਰਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ।

ਕੋਹਿਨੂਰ ਲਿਆ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਪੋਲੇ ਪੈਰੀਂ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ । ਉਹਨੇ ਅਟਕ ਦਾ ਉਦਾਲਾ ਤਕੜਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ । ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਤੇ ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਚਾਹਲ ਨੂੰ ਵੀ ਅਟਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਭੇਜ ਦਿਤੇ । ਜਦ ਅਟਕ ਉਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਥਾਪ ਕੇ ਆਪ ਅਟਕ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧਿਆ । ਪੁਖਲੀ ਤੇ ਧਮਤੌਰ ਰਾਹੀਂ ਵਜ਼ੀਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ । ਉਹਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਿਆ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉੱਤਰ ਲਿਖਿਆ, ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਲੁਟ ਵਿਚੋਂ ਹਿੱਸਾ ਦਿਓ, ਫੇਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੋਵਗੀ । ਹੁਣ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਈਆਂ । ਵਜ਼ੀਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਇਲਾਕਾ ਛੱਛ ਵਿਚ ਆ ਬੈਠਾ । ਇਧਰੋਂ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਵੀ ਅਟਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ । ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧੇ, ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧ ਗਈਆਂ । ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ । ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ । ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਦੀ ਪਕਿਆਈ

ਪਠਾਣ ਤੇ ਸਿੱਖ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੯੯ ।

ਤਿੰਨ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਅੰਤ ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਤੇਰਾਂ ਜੁਲਾਈ ੧੮੧੩ ਈ. ਨੂੰ (ਦੋ ਦਿਨ) ਹਜ਼ਰੋ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਉੱਤੇ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਠਾਣ ਮਾਰੇ ਗਏ()। ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰੇ†। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਡਰ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਫ਼ਤੇਹ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੱਸ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਜਾ ਵੜੀਆਂ। ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਛੱਡ ਕੇ, ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਕਾਬਲ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਫ਼ਤਹਿ ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਛੱਡਦੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ। ਏਸ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਪਮਾਲਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਹੋਰ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਰਖਣ ਵਾਸਤੇ ਮੱਖਦ ਆਦਿ ਕਈ ਹੋਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਏ ਗਏ।

ਹਜ਼ਰੋ ਦੀ ਲੜਾਈ

ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਪੱਕਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਤਿਆਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਉਹ ਸਣੇ ਫ਼ੌਜ ਸਿਆਲਕੋਟ ਕੱਠੇ ਹੋਣ। ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੧੩ ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਲਾਹੌਰੋਂ ਤੁਰਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦੀਨਾਨਗਰ, ਪਠਾਣਕੋਟ, ਕਾਂਗੜਾ, ਆਦਿ ਥਾਂਵਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰ ਕੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਏਥੋਂ ਅੱਗੇ ਸ: ਨਿਹਾਲਸਿੰਘ

ਕਸ਼ਮੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ

() ਅਮਰ ਨਾਥ (ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਕਰਤਾ ਦੀਵਾਨ ਅਮਰ ਨਾਥ), ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਪਠਾਣ ਮਰੇ।

† ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨੇ ੩੯੮-੭, ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨੇ ੧੭੦-੧, ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨੇ ੧੫੨-੩; ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੧੯੨-੩।

ਅਟਾਰੀ, ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ, ਦੀਵਾਨ ਰਾਮ ਦਿਆਲ, ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ, ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਜਰਨੈਲ ਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਏਥੋਂ ਸਣੇ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ, ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਹੀਂ ਰੁਹਤਾਸ ਪੁੱਜਾ। ਏਥੇ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ, ਕਿ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਕਾਬਲ ਮੁਲਤਾਨ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਾਲਾਬਾਗ ਤਕ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡੇਹਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਨਵਾਬ ਸਰਬੁਲੰਦ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਡੇਹਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਜ਼ਮ ਅਬਦੁੱਲ ਜੱਬਾਰ ਖ਼ਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ ਹਨ। ਨਵਾਬ ਮੁਲਤਾਨ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਵਕੀਲ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਪੁੱਜਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਓਥੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਦੂੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀਵਾਨ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਨੂੰ ਰਾਜੌੜੀ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਕੀਤਾ। ਦੀਵਾਨ ਰਾਜੌੜੀ ਤਕ ਗਿਆ। ਪੀਰ ਪੰਚਾਲ ਦੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਤੋਂ ਉਰੇ ਤਕ ਸਭ ਥਾਂਈਂ ਲੰਗਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪ ਵੀ ਏਥੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਪਿਆ ਤੇ ੨੬ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਆ ਪੁੱਜਾ।

ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਰਾਹ ਚੋਂ ਵਾਪਸੀ

ਹੌਲੀ ਲਾਹੌਰ ਮਨਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਫੇਰ ਕਸ਼ਮੀਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੧੪ ਈ. ਨੂੰ ਉਹ ਲਾਹੌਰੋਂ ਤੁਰਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸਭ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਕੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਏਥੇ ਚਾਰ ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਭ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਵਖੋ ਵਖ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਏਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਸਾਰਾ ਦਲ ੧੧ ਜੂਨ ਨੂੰ ਰਾਜੌੜੀ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਰਾਜੌੜੀ ਦਾ ਹਾਕਮ ਰਾਜਾ ਅਘਰ ਖ਼ਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਬੇਈਮਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਸਲਾਹ ਉੱਤੇ ਵਿੱਸ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਦਲ ਦੀ ਕਮਾਨ

ਕਸ਼ਮੀਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ

ਦੀਵਾਨ ਰਾਮ ਦਿਆਲ() ਦੇ ਹੱਥ ਦੇ ਦਿਤੀ ਤੇ ਦੂੱਜੇ ਦਲ ਦੀ ਆਪਣ ਹੱਥ। ਅਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਮੁਤਾਬਕ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਬਹਿਰਾਮਗਲਾ ਦੇ ਰਾਹ ਵਾਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪੂਣਛ ਤੇ ਤੋਸ਼ਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਰਾਹੀਂ। ਦੀਵਾਨ ਰਾਮ ਦਿਆਲ, ਸ: ਦਲ ਸਿੰਘ, ਗੌਸ ਖ਼ਾਂ, ਸ: ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ ਭੜਾਣੀਆਂ, ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ, ਸ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ, ਜਮਾਂਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ੧੫ ਜੂਨ ਨੂੰ ਰਾਜੌਰੀ ਤੋਂ ਤੁਰੇ ਤੇ ੧੯ ਜੂਨ ਨੂੰ ਬਹਿਰਾਮ-ਗਲੇ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਏਥੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਮਾਮੂਲੀ ਝੜਪਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਠਾਣ ਹਾਰ ਗਏ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਮਦਨਪੁਰ ਰਾਹੀਂ ਹਮੀਰਪੁਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਏਥੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ। ਬੜੀ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਸੁਪੀਨ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੋਰਚਾ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਕੂਰ ਖ਼ਾਂ ਏਥੇ ਸੁਪੀਨ ਦੀ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੋਵੇਂ ਲੜਾਈ ਧਿਰਾਂ ਬਰਾਬਰ ਰਹੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਛਿੜਨ ਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਾਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, ਜੋ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਰਹੀ। ਚੁਫੇਰੇ ਪਾਣੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਚੱਲੀ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਬਰਫ਼ ਪਈ†। ਸਿੱਖ ਏਨੀ ਠੰਢ ਸਹਾਰਨ ਦੇ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਏ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਵੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਕੂਰ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਰਲ ਕੇ ਕਹਿਰੀ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਖ ਹਾਰ ਗਏ। ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਢੇਰ ਨੁਕਸਾਨ

() ਰਾਮ ਦਿਆਲ, ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ। ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਦੀ ਸਿਹਤ ਖ਼ਰਾਬ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਰਿਹਾ।

† ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੭੨, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੦੩।

ਕਰਾ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਸਿਰੀ ਨਗਰ ਕੋਲ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਉਹ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੀ ਕੁਮਕ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ

ਦੂੱਜੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣੋ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਜੇ ਰਾਜੌੜੀ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਮੀਂਹ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੋ ਕਈ ਦਿਨ ਹਟਣ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾ ਆਇਆ।

ਅੰਤ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ੨੬ ਜੂਨ ਨੂੰ ਰਾਜੌੜੀ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ, ਤੇ ੨੮ ਜੂਨ ਨੂੰ ਪੁਣਛ ਪੁੱਜਾ। ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਾਕਮ ਪੁਣਛ ਰੂਹੁੱਲਾ ਖ਼ਾਂ ਸਭ ਕੁਛ ਸਾੜ ਫੂਕ ਕੇ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਪੁਣਛ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹੱਥ ਕੁਛ ਨਾ ਆਇਆ। ਇਕ ਮੂਹਲੇਧਾਰ ਮੀਂਹ ਤੇ ਦੂੱਜੇ ਸਾਮਾਨ ਖ਼ੁਰਾਕ ਦੀ ਤੰਗੀ, ਅੱਧ ਜੁਲਾਈ ਤਕ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਏਥੇ ਰੁਕਿਆ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ਬੜੀ ਔਖਿਆਈ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੋਸ਼ਾ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਗਲੇ ਤਕ ਪੁੱਜਾ। ਏਥੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਤੇ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਖ਼ਾਂ ਕਸੂਰੀ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਦੀਵਾਨ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਘੱਲੀ, ਜੋ ੯ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਮੁੜ ਆਈ। ਮੀਂਹ ਨੇ ਸੜਕਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤੋੜ ਛੱਡੀਆਂ ਸਨ। ਬਰਫ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਬੀਮਾਰੀ ਪੈ ਗਈ। ਅੱਗੇ ਲੰਘਣ ਦਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਏਥੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਪਿਆ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਪੁਣਛ ਦਾ ਬਚਿਆ ਹਿੱਸਾ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਸਾੜ ਦਿਤਾ। ਕੋਟਲੀ ਤੇ ਭਿੰਬਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ੧੨ ਅਗਸਤ ੧੮੧੪ ਈ. ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਾਹੌਰ ਆ ਪੁੱਜਾ।

ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਅਜੇ ਸਿਰੀ ਨਗਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਡਟਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਵਾਪਸ

ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਮੁੜ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਰਾਮ ਦਿਆਲ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਏਨੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੀਆਂ, ਕਿ ਅੰਤ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਨੀ ਪੈ ਗਈ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਮੇਰੀ ਰਿਆਸਤ 'ਚੋਂ ਛੇਤੀ ਬਾਹਰ ਚਲੀਆਂ ਜਾਣ। ਉਹਨੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ

ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਮੰਨ ਕੇ ਤੁਹਫ਼ੇ ਭੇਜੇ ਤੇ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਨੂੰ ਅਮਨ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿਤੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਇਆ । ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ । ਸ: ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ ਭੜਾਣੀਆਂ, ਜੀਵਨ ਮੱਲ, ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਛਾਛੀ, ਸ: ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀ, ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਆਦਿ ਕਈ ਜਰਨੈਲ ਜੰਗ ਦੀ ਭੇਟਾ ਹੋ ਗਏ() ।

ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਸੁਰਗਵਾਸ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਫਲੌਰ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਓਥੇ ਉਹ ੧੫ ਕਤਕ, ੧੮੭੧ ਬਿ. (ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੧੪ ਈ.) ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੀ (ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ) ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਾ ਦਿਤਾ । ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਬਣਾਇਆ ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤੁਹਫ਼ੇ

ਇਸੇ ਸਾਲ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੱਲੋਂ ਅਬਦੁੱਲ ਨਬੀ ਖ਼ਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਾਸਤੇ ਤੁਹਫ਼ੇ ਤੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਖ਼ਤ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ । ਸ਼ੇਰ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਤੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਵਾਸਤੇ ਮੋੜਵੇਂ ਤੁਹਫ਼ੇ ਤੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਖ਼ਤ ਭੇਜੇ ।

ਸ਼ੁਜਾਹ ਲਾਹੌਰੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ

ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਬਲ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਮਾਨ ਸੀ । ਪਹਿਲੀ ਨਵੰਬਰ, ੧੮੧੪ ਈ. ਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਬੇਗਮਾਂ ਲਾਹੌਰੋਂ ਨੱਸ ਗਈਆਂ । ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਲੁਧਿਆਣੇ ਜਾ ਟਿਕੀਆਂ । ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੧੫ ਈ. ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਤ ਸ਼ੁਜਾਹ ਵੀ ਲਾਹੌਰੋਂ ਨੱਸ ਗਿਆ । ਡੇਢ-ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰਦਾ,

---

() ਲਤੀਫ, ਪੰਨੇ ੪੦੨ ਤੋਂ ੪੦੫ । ਮੈਕਗ੍ਰੈਗਰ, ਪੰਨੇ ੧੭੨ ਤੋਂ ੧੭੪, ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨੇ ੧੫੪-੫, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੧੯੮ ਤੋਂ ੧੯੯ ।

ਅੰਤ ਉਹ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੧੬ ਈ. ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ । ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਨੂੰ ਤੇ ੨੪ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ।

ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਨੌਕਰ ਹੋਇਆ

੧੮੧੫ ਈ. ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ ਮਹਿਕਮਾ ਮਾਲ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਆਪਣ ਕੰਮ ਦਾ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਸੀ । ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਮਹਿਕਮੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਬਣਿਆ । ਸਰਕਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਦੀਵਾਨ' ਤੇ ਫਿਰ 'ਰਾਜਾ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ।

ਰਾਜੌੜੀ, ਕੋਟਲੀ, ਭਿੰਬਰ ਜ਼ਬਤ

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਅਘਰ ਖਾਂ ਰਾਜੌੜੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਵਿਸਾਹਘਾਤ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੧੫ ਈ. ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਰਾਮ ਦਿਆਲ, ਸ: ਦਲ ਸਿੰਘ, ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ, ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜਿਆ, ਕਿ ਰਾਜੌੜੀ ਆਦਿ ਸਭ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਪੀਰ ਪੰਚਾਲ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਏ ਜਾਣ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪ ਵੀ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਰਸਤੇ ਮਗਰੇ ਗਿਆ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਭਿੰਬਰ ਜਾ ਬੈਠਾ । ਜਦ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਰਾਜੌੜੀ ਵੱਲ ਵਧੀਆਂ, ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਅਘਰ ਖਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆਕੀ ਹੋ ਬੈਠਾ । ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਾਰ ਪਿਛੋਂ ਅਘਰ ਖਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਕੋਟਲੀ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕਿਆ । ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਰਾਜੌੜੀ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕੋਟਲੀ ਵੀ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ । ਭਿੰਬਰ ਤੇ ਰਾਜੌੜੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਫੜ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ । ਪੀਰ ਪੰਚਾਲ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ (ਰਾਜੌੜੀ, ਭਿੰਬਰ ਆਦਿ) ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ() ।

ਸਤੰਬਰ, ੧੮੧੫ ਈ. ਨੂੰ ਸ: ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ

() ਮੈਕਗ੍ਰੈਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੭੬ ।

ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਵਾਰਸ ਪਿਛੋਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ (ਚਾਰ ਲੱਖ ਦਾ) ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ: ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਤੇ ਵਾਰਸਾਂ ਵਾਸਤੇ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ (ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ*) ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਏਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮਿਸਲ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ।

ਮਿਸਲ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਜ਼ਬਤ

ਰਾਜਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ੁੰਮੇ ਕਈ ਚਿਰ ਦਾ ਖ਼ਰਾਜ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਰਾਜੌੜੀ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਬੁਲਾਇਆ ਮਗਰ ਉਹ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਜਨਵਰੀ, ੧੮੧੬ ਈ. ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਇਲਾਕਾ ਨੂਰਪੁਰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਾਜ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਵਾਸਤੇ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਰਾਜਾ ਉਮੇਦ ਸਿੰਘ ਜੱਸਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਅਜੇ ਪਿਛਲਾ ਬਕਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਜ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਦਸਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਕੇ, ਇਲਾਕਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ।

ਨੂਰਪੁਰ ਜ਼ਬਤ

ਜੱਸਵਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਏਧਰੋਂ ਆਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਪਾਕਪਟਨ-ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਦੌਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮਾਰਚ, ੧੮੧੭ ਈ. ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਾਹੌਰੋਂ ਤੁਰਿਆ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਪਾਕਪਟਨ ਦੇ ਸਜਾਦਾ ਨਸ਼ੀਨ ਦੀਵਾਨ ਸ਼ੇਖ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਨੌਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਖ਼ਰਾਜ ਦੇਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਹਦਾ ਇਲਾਕਾ ਉਸੇ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਧੀਆਂ, ਤਾਂ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਸੂਬਾ ਰਾਏ ਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆ ਮਿਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਅੱਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਤਾਰ

ਪਾਕਪਟਨ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ

---

* ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੭੫।

ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ

ਦਿਤਾ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਖ਼ਰਾਜ ਦੇਣਾ ਮੰਨਿਆਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੜੱਪੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਤੁਲੰਬੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਏਥੇ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਨਵਾਬ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਵਕੀਲ ਮੁਹਸਨ ਸ਼ਾਹ ਤੁਹਫ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਪਿਛਲਾ ਬਾਕੀ ਇਕ ਲੱਖ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਖ਼ਰਾਜ ਮੰਗਿਆ। ਮਗਰ ਵਕੀਲ ਰਾਹੀਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਕੇਵਲ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਨਾ ਮੰਨੀ। ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ, ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ

ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਘੇਰਾ

ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਵੀ ਤ੍ਰਿਮੂੰ ਘਾਟ ਤੋਂ ਝਨਾਂ ਲੰਘ ਕੇ ਸਲਾਰਵਾਨ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਮਾਮੂਲੀ ਟਾਕਰੇ ਪਿਛੋਂ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਲਤਾਨ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਸਲ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਅੱਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਤਾਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਰਕਮ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਤਾਰਨ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ()।

ਮਾਨਕੇਰਾ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ

ਏਥੋਂ ਵਧ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਮਾਨਕੇਰਾ ਵੱਲ ਰੁਖ਼ ਕੀਤਾ। ਓਥੋਂ ਦਾ ਨਵਾਬ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਮਰ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਨਵਾਂ ਨਵਾਬ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਥਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮਾਨਕੇਰਾ, ਖ਼ਾਨਗੜ੍ਹ, ਮਹਿਮੂਦ ਕੋਟ, ਮੁਹੰਮਦ ਪੁਰ, ਲਹੀਆ, ਭੱਕਰ ਆਦਿ ਕਈ ਕਿਲ੍ਹੇ ਸਨ। ਜਦ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਨਵਾਬ ਦੇ ਵਕੀਲ ਆ ਮਿਲੇ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਨਵਾਬ ਵੱਲ ਪਿਛਲਾ ਬਕਾਇਆ ਖ਼ਰਾਜ ਇਕ ਲੱਖ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਕਢਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਵਾਬ ਕੇਵਲ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਮਹਿਮੂਦ ਕੋਟ, ਖ਼ਾਨਗੜ੍ਹ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦਪੁਰ ਨੂੰ ਘੇਰ

() ਲ ਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੦੭।

ਲਿਆ। ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਉੱਤੇ ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਗੋਲੇ ਵਰਸਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਸ਼ੇਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ()।

ਝੰਗ ਜ਼ਬਤ

ਝੰਗ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਸਿਆਲ ਨੇ ਕਈ ਸਾਲ ਤੋਂ ਖ਼ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਤਾਰਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਉਹਦੇ ਦੀਵਾਨ ਜਵਾਹਿਰਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਝੰਗ ਸਿੱਖਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਸੁਖ ਦਿਆਲ ਨੂੰ ਓਥੋਂ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਥਾਪਿਆ ਤੇ ਸੁਜਾਨ ਰਾਏ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ।

ਇਲਾਕਾ ਉੱਚ ਤੇ ਕੋਟ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜ਼ਬਤ

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂ-ਵਾਲੀਏ ਨੇ ਇਲਾਕਾ ਉੱਚ ਤੇ ਕੋਟ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਏ। ਉੱਚ ਦੇ ਸੱਯਦਾਂ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਕੋਟ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਹਾਕਮ ਰਜਬ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੁਛ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ੨੦ ਮਈ, ੧੮੧੬ ਈ. ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ*।

ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ ਲਾਹੌਰ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਹੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਡੇਰਹਾ ਦੀਨ ਪਨਾਹ ਦਾ ਹਾਕਮ ਅਬਦੁੱਸਮੱਦ ਖ਼ਾਂ, ਦੀਵਾਨ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਨਵਾਬ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਓਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਹਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੁਬਾਰਕ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਆਸਰਾ ਦਿਤਾ।

ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਕਸ਼-

ਏਸੇ ਵੇਲੇ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ, ਕਿ ਕਾਬਲ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੦੮, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੧੯੮।

* ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੦੮।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਮੱਲ ਲਿਆ ਸ਼ਿਕਸਤ ਦੇ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਮੱਲ ਲਿਆ ਹੈ() ।

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਨਕਈ ਮਿਸਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਉਸ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਹ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ । ਉਹਦੀ ਹਕੂਮਤ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ । ਉਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਭੁੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਹਦਾ ਨਜਾਇਜ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਸਾਰਾ ਧਨ (ਚਾਰ-ਪੰਜ ਲੱਖ) ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ । ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਵਾਨ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਪਸ਼ੌਰੀਏ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ† ।

ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੧੬ ਈ. ਦੇ ਨੌਰਾਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨਾਰਕਲੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਮਦਾਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਿ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਾ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇਗਾ । ਰਾਜ ਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਲਾਹੌਰ ਦੁਸਹਿਰਾ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ । ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਮਾਧੋਪੁਰ ਵਾਲੀ ਨਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਸਰਵਰ ਵਾਸਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀਨਾ ਨਗਰ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਚੰਬੇ ਦੇ ਵਕੀਲ ਨੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ

() ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੭੬, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੦੮ ।

† ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨੇ ੪੦੮-੯ ।

ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ

ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰਿਆ। ਫਿਰ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੂਰਪੁਰ ਰਾਹੀਂ ਕਾਂਗੜੇ ਪੁੱਜਾ। ਏਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਤਾਰੇ। ਮੰਡੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਈਸਰ ਸੈਨ ਨੇ ਪੈਂਹਠ ਹਜ਼ਾਰ ਖ਼ਰਾਜ ਤੇ ਤ੍ਰੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰਿਆ। ਸਕੇਤ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ। ਕੁੱਲੂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸੈਨ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਕੁੱਲੂ ਜਾ ਕੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਠਾਕਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਇਕ ਲਖ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ। ਜਸਰੋਟਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਦੌਣ ਤਕ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਮੈਦਾਨ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਮੁੜਿਆ।

ਰਾਹ ਵਿਚ ਵਨੀਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੁਛ ਦਿਨ ਸ਼ਕਾਰ ਖੇਡਣ ਵਾਸਤੇ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਏਥੋਂ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਾਹੌਰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ

ਬੀਮਾਰੀ ਘਟਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪੈਰੋ ਪੈਰ ਵਧਦੀ ਹੀ ਗਈ, ਏਥੋਂ ਤਕ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਸਿੱਖੀ ਪਿਆਰ ਨੇ ਸ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਐਨਾ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੋਂ ਸੀਸ ਵਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਿਆ। ਉਹਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪਲੰਘ ਕੋਲ ਖਲੋ ਕੇ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ, "ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ! ਮੇਰੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗ ਜਾਏ।" ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਲੰਘ ਉਦਾਲੇ ਤਿੰਨ ਪਰਕਰਮਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਅਟਾਰੀ ਆ ਗਿਆ।

ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਸੁਰਗਵਾਸ

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਰੰਗ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਰੋਗ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਬੀਮਾਰ। ਉਹ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿ ਕੇ ਜਨਵਰੀ, ੧੮੧੮ ਈ. ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ()। ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਮ

() ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ), ਪੰਨੇ ੨੭-੮।

ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ।

ਜਨਵਰੀ, ੧੮੧੭ ਈ. ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਖ਼ਰਾਜ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ

ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਦਾ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਹਮਲਾ

ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖ਼ਾਂ ਪੋਲੇ ਹੱਥੀਂ ਖ਼ਰਾਜ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਗੋਲੇ ਬਰਸਾਉਣੇ ਆਰੰਭ ਦਿਤੇ। ਘੇਰਾ ਲੰਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਨਾ ਪਿਆ। ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖ਼ਾਂ ਸਗੋਂ ਤਕੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਦੀਵਾਨ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਦੀ ਅਣ-ਗਹਿਲੀ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ। ਦੀਵਾਨ ਅਮਰ ਨਾਥ ਤਾਂ 'ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ' ਵਿਚ ਏਥੋਂ ਤਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਭਵਾਨੀ ਨਾਸ ਨੇ

ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ

ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਵੱਢੀ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਵਿਗਾੜ ਦਿਤਾ()। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਢਿਲਿਆਈ ਵੇਖੀ, ਤਾਂ ਦੀਵਾਨ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ†।

ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ, ਕਿ ਜਮਾਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਏਨਾ ਖ਼ੁਸ਼ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਿਉਢੀ ਵਾਲੇ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਦਿਤਾ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕੁਛ ਭੁੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ੧੮੧੭ ਈ. ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਡਿਉਢੀਵਾਲਾ

ਨੇ ਜਮਾਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਨੂੰ ਡਿਉਢੀਵਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ‡। ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਬਦਲੇ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ*। ਕੁਛ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਜਮਾਦਾਰ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੧੦।

† ਹਵਾਲਾ ਸਹਿਤ, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੨੦੭।

‡ ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੭੯।

* ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੧੪।

ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬਹਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਮਾਦਾਰ ਦਾ ਭਰਾ ਰਾਮ ਲਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦਾ ਕੁਮੇਦਾਨ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਤੇਜ ਰਾਮ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸਜ ਕੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਬਣਾ ਦਿਤਾ।

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਹੁਦਾ

ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਹੁਦਾ

੨੭ ਅਗਸਤ, ੧੮੧੭ ਈ. ਨੂੰ ਭਾਈ (ਭਈਆ) ਰਾਮ ਸਿੰਘ (ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ)ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਿਰੋਪਾ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ*। ਤੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਾਜ਼ਮ ਥਾਪਿਆ।

ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਰਿਹਾ

ਹਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਖ਼ਰਾਜ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵਿਹਰ ਗਿਆ। ਉਲਟਾ ਉਹ ਅਟਕ ਦੇ ਸਿੱਖ ਗਵਰਨਰ ਸ: ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਚਿਮਨੀ ਨਾਲ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਲਾਹੌਰੋਂ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਬੜੀ ਮਾਰੂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੈਦ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਝੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਖ਼ਰਾਜ ਦੇਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਾ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਈ (੧੮੧੭ ਈ.)।

ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾ ਕਤਲ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸੂਬਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਉਦਾਲਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ, ਸ: ਦਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ ਮੋਕਲ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਟਿਵਾਣਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ

---

* ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੨੦੬।

ਮਿੱਠਾ ਟਿਵਾਣਾ ਭੇਜਿਆ। ਮਿੱਠਾ ਟਿਵਾਣਾ ਦਾ ਹਾਕਮ ਅਹਿਮਦ

ਫ਼ਤਹਿ ਯਾਰ ਖ਼ਾਂ ਨੂਰਪੁਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆਕੀ ਹੋ ਬੈਠਾ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ ਖ਼ਾਂ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਨੱਸ ਕੇ ਮਾਨਕੇਰਾ ਦੇ ਨਵਾਬ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਮਿੱਠਾ ਟਿਵਾਣਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ: ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨੂਰਪੁਰ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਬਣਾ-ਇਆ ਗਿਆ। ਏਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ

ਮਾਨਕੇਰਾ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਅਹਿਦਨਾਮਾ

ਮਾਨਕੇਰਾ ਪੱਜੀ। ਨਵਾਬ ਮਾਨਕੇਰਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਸਰਕਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਕਰ ਕੇ ਅੱਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਖ਼ਰਾਜ ਤੇ ਜੰਗ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ ਮਦਦ ਦੇਣੀ ਮੰਨੀ()। ਉਸ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੀ।

ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਅਜੇ ਵਿਚੇ ਲਟਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰੜਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੁਲ-ਤਾਨ ਨੂੰ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਪੱਕਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ੧੮੧੭ ਈ. ਦੇ ਮੁਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਭ ਤਿਆਰੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਤਕ ਆਵਾਜਾਈ ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਭੇਜਣ ਵਾਸਤੇ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ, ਝਨਾ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੀਆਂ ਸਭ ਬੇੜੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈਆਂ। ਖ਼ੁਰਾਕ ਤੇ ਜੰਗ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ੧੮੧੮ ਈ. ਦੇ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ

ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਹਮਲਾ

ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਝੀ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਤੋਰ ਦਿਤਾ। ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਜਰਨੈਲ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਰਨੈਲ ਏਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੧੦।

ਹੋਏ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਰਾਜ ਮੰਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਖ਼ਰਾਜ ਤਾਂ ਕੀ ਦੇਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਇਸ ਵਾਰ ਇਕ-ਦੋਕੜੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਨਿਤ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਉਹਨੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਸਰਕਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਚੰਗਾ ਖੜਕਵਾਂ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ। ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਕੋੜਾ ਉੱਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਭੜਕ ਉਠੀਆਂ। ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ

ਖ਼ਾਨਗੜ੍ਹ ਤੇ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਗੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ—ਮਾਮੂਲੀ ਟਾਕਰੇ ਪਿਛੋਂ—ਕਿਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਨਗੜ੍ਹ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰਗੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜੀਆਂ, ਤਾਂ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਅੱਗੋਂ ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬੜੀ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਗੱਭਰੂ ਜੰਗ ਦੀ ਭੇਟਾ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ਾਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤਕ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਉਖੜ ਗਏ। ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ

ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਘੇਰਾ

ਪਿੜ ਵਿਚੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਲੱਗੀ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉਤੇ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ (ਰਖਵਾਲੀ ਕੰਧ) ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਪਾੜ ਪਾ ਦਿਤੇ। ਨੀਂਆਂ ਥੱਲੇ ਬਾਰੂਦ ਦੱਬ ਕੇ ਕਈਆਂ ਥਾਂਵਾ ਤੋਂ ਕੰਧ ਉਡਾ ਦਿਤੀ। ਇਕ ਕਹਿਰੀ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਬਹਾਦਰਾਂ ਨੇ

ਸ਼ਹਿਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਫ਼ਰਵਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਮਰਵਾ ਕੇ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਹਾਰ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ, ਕਿ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹਿ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਹੌਸਲੇ 'ਤੇ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਆਪਣੀ ਚੋਣਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆਕੀ ਹੋ ਬੈਠਾ।

ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ

ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ।

ਸਾਰਾ ਮਹੀਨਾ ਮਾਰਚ, ਅਪ੍ਰੈਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਅੱਗ ਬਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੰਗੀਆਂ ਵਾਲੀ ਤੋਪ ਦੇ ਕੇ ਮਗਰੋਂ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਅਕਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਗੋਲਾ ਬਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਮਾਰ ਤੋਂ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਘੱਲੇ, ਕਿ ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਉਹਨੂੰ **ਕਿਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਨਗੜ੍ਹ** ਤੇ **ਸ਼ੁਜਾਹਾਬਾਦ** ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ **ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਲਤਾਨ** ਤੇ **ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰਗੜ੍ਹ** ਛੱਡਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਤੇ ਦੋ ਲੱਖ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਵੀ ਅਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਉਹਨੇ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਆਪਣ ਵਕੀਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਭੇਜੇ। ਅੱਗੋਂ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਭੜਕਾ ਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਹਨੂੰ ਮੁਕਰਾ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੋ ਜੂਨ, ੧੮੧੮ ਈ. ਨੂੰ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਅੱਜ ਹਰ ਕੀਮਤ ਉਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਪੋਲੀਆਂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਜ਼ੀਲਾਨੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ 'ਜੰਗਿ ਮੁਲਤਾਨ' ਵਿਚ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਲਤਾਨ ਫ਼ਤਹਿ

ਗ਼ੁਲਾਮ ਜ਼ੀਲਾਨੀ

'ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕ ਤੋਪ ਦਾ ਪਹੀਆ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਇਕ ਇਕ ਸਿਖ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਮੋਢਾ ਦੇਵੇ ਤੇ ਤੋਪ ਚਲਾਈ ਜਾਵੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਉਸ ਜਥੇ ਦੇ ਕਮਾਂਡਰ ਨੇ ਮੋਢਾ ਦਿਤਾ, ਤੋਪ ਚਲੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਸਰੀਰ ਪੁਰਜ਼ਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਹੋ ਕੇ ਉੱਡ ਗਿਆ। ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਦਰਜੇ ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਛੇਕ ਹੋਣ ਮੋਢਾ ਡਾਹੁਣ ਵਾਸਤੇ ਆ ਖਲੋਤਾ। ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸ-

ਯਾਰਾਂ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।' ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਕਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਖ਼ਿਜ਼ਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਭੰਗੀਆਂ ਵਾਲੀ ਤੋਪ ਨਾਲ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ। ਉਸ ਤੋਪ ਦਾ ਚੌਥਾ ਗੋਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਉੱਤੇ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੰਧ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆ ਪਈ। ਅਕਾਲੀ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ() ਜੈਕਾਰੇ ਛਡਦਾ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਹੱਥੋ-ਹੱਥ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਤੋਪਾਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਤ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਠਾਣ ਲਈ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਲੋਥਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗ ਗਏ। ਬਹਾਵਲ ਹੱਕ ਦੀ ਕਬਰ ਕੋਲ

ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ ਕਤਲ

ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖ਼ਾਂ, ਉਹਦੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ (ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ, ਮਮਤਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ, ਐਯਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ, ਹੱਕ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ), ਭਤੀਜਾ ਨਸਰੁੱਲਾ ਖ਼ਾਂ, ਸਲਾਹਕਾਰ ਖ਼ਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ, ਖ਼ੁਦਾ ਯਾਰ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਬਦਾਦ ਖ਼ਾਂ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਲੜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਨਵਾਬ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ੁਲਫ਼ਕਾਰ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਸਰਫ਼ਰਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਏ ਗਏ। ਇਸ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਪਿਛੋਂ ਦੋ ਜੂਨ, ੧੮੧੮ ਈ. ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ਤਹਿ ਹੋ ਗਿਆ†। ਲੱਖਾਂ ਰੁਪੈ ਦਾ ਮਾਲ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਦੋ ਲੱਖ ਦਾ ਮਾਲ ਸਰਕਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਾਸਤੇ ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਪੰਜ ਲੱਖ ਹੋਰ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਿਆ‡। ਸਭ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੁਜਾਹਬਾਦ ਉੱਤੇ ਵੀ

() ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੫੬, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੧੧, ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਪੰਨਾ ੧੩੬, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੨੧੪, ਗ਼ੁਲਾਮ ਜੀਲਾਨੀ (ਹਵਾਲਾ—ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ—ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ ੨੨, ਰਊਸਾਏ ਪੰਜਾਬ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ਪ੬੫।

† ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੫੬, ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਪੰਨਾ ੧੩੬, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੧੧ ਤੋਂ ੪੧੩, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ ੩੧।

‡ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਪੰਨਾ ੧੩੭।

ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ । ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁਚੀ, ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕਈ ਦਿਨ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨ ਈਆਂ ਗਈਆਂ,ਦੀਪ ਮਾਲਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਸ: ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਪਰਤ ਆਈਆਂ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਬਹਾਦਰੀ ਬਦਲੇ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੂੰ 'ਜ਼ੱਫਰ ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਇਨਮ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਸੂਬਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਹਾਕਮ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਤੇ ਸੁਖਦਿਆਲ ਦੀਵਾਨ, ਮੁਜ਼ੱਫਰਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਜਮਾਂਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਖ਼ਾਨਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ, ਤੋਲੰਭਾ ਵਿਚ ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ() ।

ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕੈਦੀ ਸਰਫਰਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਜ਼ੁਲਫਕਾਰ ਖ਼ਾਂ (ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ) ਲਾਹੌਰ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ। ਜ਼ੁਲਫਕਾਰ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਸਰਫ਼ਰਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਰਕਪੁਰ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਵੀ ਨਕਦ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿਤੀ ਗਈ।

ਮੁਲਤਾਨ ਫ਼ਤਹਿ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਵਧਣ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੈਦਾਨ ਲਭਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

() ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੪੧੪।

ਪੰਜਵਾਂ ਕਾਂਡ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਥਾ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪਾਸਿਉਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਸੀ ਦਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਅਫ਼ਗਾਨ-ਸਤਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਬੜਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਤਖ਼ਤੋਂ ਲਾਹੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਅਮਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਓਥੋਂ ਦੀ ਗੜਬੜ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਵੱਧਣ ਫੁੱਲਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿਤਾ ਹੈ। ੧੮੧੮ ਈ. ਵਿਚ ਓਥੇ ਫਿਰ ਇਨਕਲਾਬ ਆਇਆ। ਓਥੋਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਮੂਦ ਉਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਅਸਰ ਸੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਦਾ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਕਾਮਰਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਕਾਮਰਾਨ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ, ਗਰਮ ਸਲਾਈਆਂ ਫੇਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਵਜ਼ੀਰ ਦਾ ਘਰਾਣਾ– ਬਾਰਕਜ਼ਈ– ਬੜਾ ਵੱਡਾ, ਅਮੀਰ ਤੇ ਉੱਘਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪੰਜਾਹ ਭਰਾ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਾਂ ਜਰਨੈਲ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ—ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ— ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਜੱਬਾਰ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਕਾਬਲ 'ਤੇ ਜਾ ਪਿਆ। ਕਾਮਰਾਨ ਜਾਂ ਮਹਿਮੂਦ ਸ਼ਾਹ ਉਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਕਤਲ

ਉਹ ਹਿਰਾਤ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਏ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਕਾਬਲ, ਕੰਧਾਰ ਤੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨੇ ਕਾਬਲ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਸ਼ਾਹ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਯੂਬ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਆਪ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਕਾਬਲ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ

ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਹਾਲਤ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੧੮ ਈ, ਵਿਚ ਅਟਕ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਰੁਹਤਾਸ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਜ਼ਰੋ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਉਥੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਦਸਤਾ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਉਹ ਦਸਤਾ ਖ਼ੈਰਾਬਾਦ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਖਟਕ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰਾ ਦਸਤਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਹਮਲਾ

ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਆਉਣਾ ਸੁਣ ਕੇ ਅੱਗੋ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਖਟਕਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਖ਼ੈਰਾਬਾਦ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜਦ ਫ਼ੌਜੀ ਦਸਤੇ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਅੱਗ ਲੱਗ ਉਠੀ। ਉਹਨੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਕੂਚ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ। ਅੱਗੇ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਲਾਹ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਕਿ ਅੰਡੀ ਛੇੜੀ ਦਰਿਆ ਉਤੇ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵਸੀਲਾ ਨਹੀਂ, ਸੋ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੁਛ ਸਮਾਂ ਅਟਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਅਟਕਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਅਟਕ ਵਿਚਦੀ ਲੰਘਣਾ

ਸ਼ੇਰ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਗਰਜ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਅਟਕ ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਅਟਕ ਹੈ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅਟਕ ਹੈ। ਜੋ ਅਟਕਣਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਅਟਕ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੀ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਟਕ ਦੀਆਂ ਸਭ ਅਟਕਾਂ ਤੋੜ ਕੇ ਅੱਗੇ ਲੰਘੇਗਾ"। ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਦਾ ਜੈਕਾਰਾ ਛਡਿਆ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਜੈਕਾਰੇ ਦੀ ਗੂੰਜ ਪੈ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਫ਼ਤਹਿ ਬੁਲਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੰਗੀ ਹਾਥੀ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਵਿਚ ਠੇਲ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਮਗਰੇ ਬਾਕੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਹਾਥੀ ਤੇ ਘੋੜੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: ਦਰਿਆ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹਾਥੀ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਪਾਰ ਹੋ ਲਵੇ, ਫੇਰ 'ਸਰਕਾਰ'

ਖਟਕਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ

ਦਰਿਆਓਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇਗੀ()। ਦਰਿਆ ਟੱਪ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਜਹਾਂਗੀਰਾ ਕੋਲ ਪੁੱਜੀ, ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਖਟਕਾਂ ਦਾ ਟਿੱਡੀ ਦਲ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਿਆ। ਬੜੀ ਕਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਠਾਣ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰੇ। ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਖਟਕ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਭੁੱਲ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਹਾਂਗੀਰਾ ਤੇ ਖ਼ੈਰਾਬਾਦ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪੁੱਜੀ, ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਛਡ ਕੇ ਹਸ਼ਤ-ਨਗਰ ਜਾ ਵੜਿਆ।

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ

ਸੁੰਞੇ ਪਏ ਸ਼ਹਿਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ੦ ਨਵੰਬਰ, ੧੮੧੮ ਈ. ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਜਾ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਈਆਂ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਢੰਢੋਰਾ ਕਰਾ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਲੁਟੇਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਨਾ ਕਰੇ। ਪਰਜਾ ਅਮਨ ਨਾਲ ਵੱਸੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਰਜਾ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ 'ਜੀ ਆਇਆਂ' ਕਿਹਾ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਉਗਰਾਹ ਕੇ .ਪੰਜੀ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦਿਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ।

ਜਹਾਂਦਾਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਿਤਾ

ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਉਸੇ ਜਹਾਂਦਾਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ—ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਲਿਆ ਸੀ—ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਟਕ ਆ ਗਿਆ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚੋਂ ੧੪ ਤੋਪਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਈਆਂ।

ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਜੇ ਅਟਕ ਹੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

() ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਬਤ ਅੱਜ ਤਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ, ਕਿ ਦਰਿਆ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ 'ਰਾਹ' ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਮੱਲ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨੀ । ਜਹਾਂਦਾਦ ਖ਼ਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵੱਲੇ ਆ ਗਿਆ । ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਤਾਂ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਉਹ ਬਲ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕੇਗਾ । ਸੋ, ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਦੀਵਾਨ ਦਮੋਦਰ ਮੱਲ ਤੇ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਰੂਹਉੱਲਾ ਖ਼ਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ ਭੇਜੇ । ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਨਕਦ ਤੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਲੱਦੇ ਹੋਏ ਘੋੜੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ । ਨਾਲ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਕਿ 'ਸਰਕਾਰ' ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨਿਆ ਕਰੇਗਾ, ਤੇ ਇਕ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਖ਼ਰਾਜ ਅਦਾ ਕਰੇਗਾ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈਆਂ । ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਾਹੌਰ ਆ ਪੁੱਜਾ() ।

ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਿਤਾ

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗੜਬੜ ਹੋ ਚੱਲੀ ਸੀ, ਪਰ ਬਚ ਗਈ । ਰਾਜਾ ਕਹਿਲੂਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ—ਬਿਲਾਸਪੁਰ—ਦਰਿਆਓਂ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਸੀ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਸਮਝਦਾ ਸੀ । ਪਰ ਉਹਦੇ ਬਹੁਤੇ ਇਲਾਕੇ ਸਤਲੁਜੋਂ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਸਨ । ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਖ਼ਰਾਜ ਵਸੂਲ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਕਹਿਲੂਰੀਏ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਖ਼ਰਾਜ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਹਿਲੂਰੀਏ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਪਿਰੌਟਾ ਤੇ ਮਕਾਲਗੜ੍ਹ ਮੱਲ ਲਏ । ਕਹਿਲੂਰੀਆ ਨੱਸ ਕੇ ਦਰਿਆਓਂ ਪਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ

ਬਿਲਾਸ ਪੁਰੀਏ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲਿਆ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨੇ ੪੧੫-੬, ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੨੮੩, ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨੇ ੧੪੮-੯ ।

ਅੰਦਰ ਰਾਜੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲ ਲਿਆ। ਕਹਿਲੂਰੀਏ ਨੇ ਕਟੋਚੀਏ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚੀਆ (ਸ. ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ) ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਟੱਪ ਪਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਈਆਂ। ਜਦ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਏ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਏਜੰਟ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਵਕੀਲ ਘੱਲਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ()। ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਬਦਲੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰੀਏ ਨੇ ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ੨੫ ਹਜ਼ਾਰ ਖ਼ਰਾਜ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਉਹਦਾ ਇਲਾਕਾ ਛੱਡ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈਆਂ*।

ਗਵਰਨਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜੱਬਾਰ ਖ਼ਾਂ

ਪੰਡਤ ਬੀਰਧਰ

ਜਦ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਕਾਬਲ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਆਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਜਬਾਰ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਤਅੱਸਬੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਹੱਥੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਉਹਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਮਾਲ ਪੰਡਤ ਬੀਰਧਰ ਕਸ਼ਮੀਰੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਰ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਉਹਦੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ। ਉਹਨੇ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਚੜ੍ਹਾਈ

ਇਹ ਪੱਕਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਾਸਤੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਿੰਬਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ

() ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੫੮।

* ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੧੭।

† ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੨੨੫।

ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਭਿੰਬਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿਰੋਪਾ ਦਿਤਾ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ, ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਫ਼ਤਹਿ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜਥੇ ਬਣਾਏ ਗਏ : ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ, ਦੂਜਾ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਤੇ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਿਚ,ਤੇ ਤੀਜਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਖਿਆ। ਸਾਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਥਾਪਿਆ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਦਲ ਮਈ, ੧੮੧੯ ਈ. ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਤੋਂ ਤੋਰ ਦਿਤੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪ ਪਿੱਛੇ ਰਿਹਾ, ਤਾ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਲੋੜ ਪਵੇ, ਓਥੇ ਮਦਦ ਪੁਚਾ ਸਕੇ। ਪਹਿਲੇ ਦੋਵੇਂ ਦਲ ਭਿੰਬਰ ਦੇ ਰਾਹ ਰਾਜੌਰੀ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਰਾਜੌਰੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਘੜ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਪਿਛਲੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਧੋਖਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਸੋ, ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਰਾਜੌਰੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਤਾਬ ਨਾ ਲਿਆ ਕੇ ਰਾਜਾ ਅਘੜ ਖ਼ਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹਦਾ ਭਰਾ ਰਹੀਮੁੱਲਾ() ਅਧੀਨਗੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਹਦੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ, ਇਕ ਹਾਥੀ, ਇਕ ਘੋੜਾ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਸਿਰੋਪਾ ਦੇ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜੌਰੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਨਾਲ ਤੋਰ ਦਿਤਾ। ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਮਗਰੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵੀ ਭਿੰਬਰ ਆ ਬੈਠਾ।

ਰਾਜੌਰੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ

ਜੂਨ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਦਲ ਰਾਜੌਰੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰੇ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਪੋਸ਼ਾਨਾ ਰਾਹੀਂ ਬਹਿਰਾਮ ਗਲਾ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮਝਾਉਣ ਉਤੇ ਸੁਪੀਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਦੀ

() ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਤੇ ਅਮਰਨਾਥ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਸਹਿਤ, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੨੨੭।

ਰਾਜਾ ਪੁਣਛ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ

ਅਧੀਨਗੀ ਮੰਨ ਲਈ । ਪੁਣਛ ਦਾ ਰਾਜਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖ਼ਾਂ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਰਾਹ ਰੋਕੀ ਬੈਠਾ ਸੀ । ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਦੱਸਣ ਉਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚਦੀ ਦੂਜੇ ਰਸਤੇ ਲੰਘ ਕੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖ਼ਾਂ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ । ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਲੜਾਈ ਪਿਛੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ । ਰਹੀਮੁੱਲਾ ਦੇ ਸਮਝਾਉਣ ਉਤੇ ਬੁਸਾਨਾ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੇ ਵੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ । ਏਨੇ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵੀ ਰਾਜੌਰੀ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਹਾਬਾਦ ਆ ਬੈਠਾ । ਉਹਨੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਪਿਛੋਂ ਹੋਰ ਤੋਰ ਦਿਤੀ । ਜਿਥੋਂ ਪੀਰ ਪੰਚਾਲ ਪਹਾੜ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਓਥੇ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ (ਪਹਿਲੇ ਦੋਵੇਂ ਦਲ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਆਈ ਮਦਦ) ਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ । ਏਥੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਚੰਗੀ ਘਮਸਾਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਠਾਣ ਹਾਰ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ । ਪੀਰ ਪੰਚਾਲ ਦੇ ਰਸਤਿਆਂ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ

ਜੱਬਾਰ ਖ਼ਾਂ ਲੜ ਕੇ ਹਾਰ ਗਿਆ

ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਪਹਾੜ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਰਾਏ ਅਲੀ ਆਬਾਦ ਜਾ ਪੁੱਜੀ । ਅੱਗੇ ਜੱਬਾਰ ਖ਼ਾਂ ਗਵਰਨਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਪਠਾਣੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਸਿਰੀਨਗਰ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕੀ ਬੈਠਾ ਸੀ । ਇਕ ਦਿਨ ਆਰਾਮ ਕਰ ਕੇ, ਅਗਲੇ ਦਿਨ (੩ ਜੁਲਾਈ, ੧੮੧੯ ਈ.=੨੧ ਹਾੜ, ੧੮੭੬ ਬਿ.) ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਜੱਬਾਰ ਖ਼ਾਂ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ । ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪਠਾਣ ਏਨੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧੇ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤੋਪਾਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਨੇ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਛਡ ਕੇ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਪਠਾਣ ਸਭ ਕੁਛ ਛਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ । ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਹੀ ਛੁਡਾ ਲਈਆਂ, ਸਗੋਂ ਜੱਬਾਰ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਸਭ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਡੇਰਾ ਲੁੱਟ ਲਿਆ । ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜੱਬਾਰ ਖ਼ਾਂ ਆਪ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਦੋ ਜਰਨੈਲ—ਮਿਹਰਦੀਨ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਮੀਰਮੱਦ ਖ਼ਾਂ—ਮਾਰੇ ਗਏ । ਜੱਬਾਰ ਖ਼ਾਂ ਭਿੰਬਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਦੀ ਹੁੰਦਾ

ਹੋਇਆ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਰਾਹੀਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦਸਤੇ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਰਗੜ੍ਹ ਉਤੇ ਜਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ (ਚਾਰ ਜੁਲਾਈ) ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਫ਼ਤਹਿ ਦੇ ਵਾਜੇ ਵਜਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਸਿਰੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਤੀ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਲਈ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਢੰਢੋਰਾ ਫਿਰਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ()। ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੇ ਹੰਕਾਰੀ ਪਠਾਣ ਕੌਮ ਦਾ ਸਿਰ ਕਲਗੀਧਰ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਝੁਕਾ ਦਿਤਾ। ਨਾਦਰ ਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਲੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬੀਰ ਸਪੁੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਸਿਰੀ ਨਗਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਿੱਤ ਦੇ ਵਾਜੇ ਵਜਾਉਂਦਾ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਟਹਿਲੇ ਵਾਸਤੇ ਚੋਖਾ ਧਨ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਅੰਦਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਦੀਪ-ਮਾਲਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪੈ ਦਾਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰੋਂ ਮੁੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਕਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਾਜੌੜੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਉਚੀ ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਜ਼ੀਮਗੜ੍ਹ ਸੀ, ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਤੇ ਸ: ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦੇਵ ਬੰਦ ਲੈ ਲਿਆ। ਦੀਵਾਨ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਨੂੰ ਭਿੰਬਰ, ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ

ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਜ਼ੀਮਗੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨੇ ੪੧੭-੮, ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨੇ ੧੫੮-੯, ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨੇ ੧੯੪-੫, ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਪੰਨਾ ੧੪੩; ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੨੨੬ ਤੋਂ ੨੩੦, ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਅਮਰ ਨਾਥ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ੨੪।

ਕਿਲ੍ਹਾ ਦੇਵ ਬੰਦ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਨੂੰ ਥੰਨੇ, ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਤੇ ਸ: ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਭੜਾਣੀਏ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਮੂਲੇ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ।

ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਿਆਂ

ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ (ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ) ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗਵਰਨਰ ਥਾਪਿਆ। ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸਹੀ ਰੀਪੋ-ਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾ ਪੜ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਠੇਕੇ ਉਤੇ ਪੰਡਤ ਬੀਰਧਰ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਦੁਸ਼ਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਨੂੰ ਦਸ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਬਦਲੇ। ਵਾਪਸ ਮੁੜਦਿਆਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਪੁਣਛ ਤੇ ਰਾਜੌਰੀ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ।

ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨੀ

ਪੁਣਛ ਦੇ ਰਾਜੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨਤ ਵਜੋਂ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜ ਕੇ ਸਭ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ ਜਦ ਇਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਕੇ ਜੇਤੂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜੀਆਂ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿਤੇ। ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੀ ਗਈ।

ਮੁਲਤਾਨਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਸ਼-ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਰਤਨ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਮੁਲਤਾਨਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤੇ ਰਾਣੀ ਦਇਆ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਲਹੌਰ ਵਧਾਈ ਪੁੱਜਣ ਉਤੇ ਬੜੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੀ ਗਈ।

ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦੁਸਹਿਰੇ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਬੜਾ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ

ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ (ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੧੯ ਈ.) ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਦੌਰੇ 'ਤੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਕੋਟ ਹੁਸੈਨ, ਪਿੰਡੀ ਭੱਟੀਆਂ, ਚਨਿਓਟ ਰਾਹੀਂ ਮੁਲਤਾਨ ਪੁੱਜਾ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਬਾਗੀ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਲਏ ਗਏ।

ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਦੌਰਾ

ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਪਸ਼ੌਰੀਏ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਓਥੋਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ ਰਕਮ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਹਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰਕਮ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਸੋ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਹ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਹਾਕਮ ਦੀਵਾਨ ਸਾਵਣ ਮੱਲ (ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਦੇ ਖੱਤਰੀ ਹੁਸ਼ਨਾਕ ਰਾਇ ਚੋਪੜਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਨੂੰ ਨੀਯਤ ਕਰ ਦਿਤਾ()।

ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਪਸ਼ੌਰੀਏ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ

ਸਾਵਣ ਮੱਲ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਿਤਾ

ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਨੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਦੋਸਤ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ ਸੀ। ਡੇਹਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖਾਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਜ਼ਮਾਨ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਜੁਰਮ ਦੀ ਜ਼ਮਾਨ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਬਦਲੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਮੁਲ-ਤਾਨ ਤੋਂ ਜਮਾਂਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਸ: ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ਮਾਨ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਓਥੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਡੇਹਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਖ਼ਰਾਜ ਬਦਲੇ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦਿਆਂ

ਡੇਹਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

() ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੮੭, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੧੯।

ਮਾਨਕੇਰਾ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ

ਹੋਇਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਮਾਨਕੇਰਾ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ() ਲਿਆ। ਉਹਨੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਘੋੜਾ 'ਸਫ਼ੈਦ ਪਰੀ' ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ। ੨੦ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੨੦ ਈ. ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ‡।

ਮੂਰਕ੍ਰਾਫ਼ਟ

੧੮੨੦ ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੈਲਾਨੀ ਮੂਰਕ੍ਰਾਫ਼ਟ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਚੰਗੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ।

ਆਪਾ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮਰਹੱਟਾ ਆਪਾ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ। ਉਹਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਦਦ ਮੰਗੀ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾ ਮੰਨਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਬਟਾਲੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਕਿਸ਼ਤਵਾਰ ਤੇ ਮਾਨਕੋਟ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਕਿਲ੍ਹਾ ਦੇਵ ਬਟਾਲਾ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਲਿਆ

ਏਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਏਥੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਏਥੋਂ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਇਕ ਦਸਤਾ ਭੇਜ ਕੇ ਕਿਸ਼ਤਵਾਰ ਤੇ ਮਾਨਕੋਟ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ। ਝਨਾਉਂ ਪਾਰ ਹੋ ਕੇ ਦੇਵਾ ਬਟਾਲਾ ਦੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦੇਵਾ ਬਟਾਲਾ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡ ਸਾੜ ਦਿਤੇ। ਏਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਓਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪੂਰਾ ਆਗਿਆਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ੧੩ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੨੦ ਈ. ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆ

() ਮੈਕਗ੍ਰੈਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੮੭, ਇਕ ਲੱਖ ਅੱਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲਿਆ।
‡ ਲ. ਪੈ, ਪੰਨਾ ੪੧੯।

ਗਿਆ।

ਲਾਹੌਰ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੁੱਜੀਆਂ,ਕਿ ਹਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ (ਪੁਖਲੀ, ਧਮਤੌਰ, ਤਾਰਬੇਲਾ ਆਦਿ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ) ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਓਥੋਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਬਲਵਈਆਂ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸ:ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ, ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ, ਸ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਲਮਾ, ਦੀਵਾਨਰਾਮ ਦਿਆਲ, ਸਣੇ ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਬਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਘੱਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜਾਂ ਖਲਾਰ ਦਿਤੀਆਂ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਲਵਈ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਤਾਰਬਲਾ ਦੇ ਹਾਕਮ ਸਰਬੁਲੰਦ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਗੁਲਫ਼ੇਰੀ ਦੇ ਹਾਕਮ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਤਾਰ ਦਿਤੇ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਬੜਾ ਮਹਿੰਗਾ ਤਾਰਨਾ ਪਿਆ। ਗੰਦ ਗੜ੍ਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਹੋਣਹਾਰ ਜਰਨੈਲ ਦੀਵਾਨ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਅਠਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ()। ਉਹ, ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਸਾਰੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਘਟਨਾ ੧੮੨੧ ਈ. ਦੀ ਹੈ।

ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ

ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਕਤਲ

ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਏਨਾ ਗ਼ਮ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਉਹਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ (ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ) ਦੇ ਦਿਤਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਤੇ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੨੦, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੨੩੬, ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੮੭।

ਨਲਵਾ ਗਵਰਨਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਣਿਆ

ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਦਾ ਅਸਤੀਫਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਛੁਟੀ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਇਕ ਸਾਲ ਬਨਾਰਸ ਰਹਿ ਕੇ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਫਿਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ।

ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ

੯ ਮਾਰਚ, ੧੮੨੧ ਈ. (ਫੱਗਣ, ੧੮੭੭ ਬਿ.) ਨੂੰ ਟਿੱਕਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਘਰ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਸਦਾ ਕੌਰ

ਸ: ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਦੀ ਵਿਧਵਾ—ਸਦਾ ਕੌਰ—ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਪ੍ਰਸਿਧਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਦੇ ਮਰਨ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸਦਾ ਕੌਰ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲੀ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਇੱਛਿਆ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਨ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਾਥ ਦਿਤਾ। ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਹ ਖ਼ਾਹਸ਼ਾਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਕਿ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਲੀ ਅਹਿਦ (ਉਹਦੇ ਪਿਛੋਂ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਵਾਰਸ) ਉਹਦਾ ਦੋਹਤਰਾ ਬਣੇਗਾ ਤੇ ਸਿੱਖਰਾਜ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਉਚੇਚਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਹੇਗਾ()। ਮਗਰ ਹਾਲਾਤ ਉਹਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋ ਗਏ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਜੇਠਾ ਪੁੱਤਰ (ਖੜਕ ਸਿੰਘ) ੧੮੦੧ ਈ. ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਨਕਾਇਣ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮਿਆ। ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦੇ ਘਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ੧੮੦੭ ਈ. ਵਿਚ

() ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੭੫।

ਹੋਇਆ। ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਨਾਨੀ ਕੋਲ ਹੀ ਪਲੇ ਸਨ। ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ, ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰ ਕੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਬਣਾਵੇਗਾ। ਸੋ, ਉਹ ਏਸ ਪਾਸਿਓਂ ਨਿਰਾਸ ਹੋ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗੋਂਢਣ ਲਗ ਪਈ। ੧੮੧੦ ਈ.

ਸਦਾ ਕੌਰ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ

ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ,ਕਿ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਕ ਮਾਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ()। ਏਸ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਸਫ਼ਾਈ ਹੋ ਗਈ। ੧੮੧੬ ਈ. ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ

ਸਦਾ ਕੌਰ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜ

ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਦੇ ਕੇ ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਸ (ਵਲੀ ਅਹਿਦ) ਬਣਾ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦਿਲੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ੧੮੨੧ ਈ. ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਫਿਰ ਕੁਛ ਅਜੇਹੀਆਂ ਹਰਕਤਾ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਝਗੜਾ ਹੋ ਪਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਦੀ ਤਾਕਤ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਸੁਝੀ। ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੋਹਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਜਾਗੀਰ ਦੇਵੇ। ਸਦਾ ਕੌਰ ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਏਨੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਈ, ਕਿ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿਤੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ

ਸਦਾ ਕੌਰ ਕੈਦ

ਨੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਉਸ ਤੋਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿਘ ਤੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਜਾਗੀਰ ਲਿਖਾ ਲਈ। ਸਦਾ ਕੌਰ ਚੋਰੀ ਲਾਹੌਰੋਂ ਨੱਸ ਗਈ, ਪਰ ਰਾਹ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਫੇਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਏਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਉਹਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ

() ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੭੫।

ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਏਜੰਟ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, "ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਦੀ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਲੀਡਰ ਹੈ। ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਰਖਿਆ ਵਿਚ ਹੈ()।" ਇਲਾਕਾ ਵਧਨੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਹੋ ਚੱਲੀ ਸੀ, ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਿਤਰਾਨਾ ਖ਼ਤ ਲਿਖ ਕੇ ਇਹ ਝਗੜਾ ਏਥੇ ਹੀ ਨਜਿੱਠ ਦਿਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਬਾਕੀ ਦੀ ਉਮਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਹੀ ਰਹੀ। ਉਹਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰਕੇ ਵਿਚੋਂ ਬਟਾਲਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜਾ ਇਲਾਕਾ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁਕਮਰਾਨ ਕੋਲੋਂ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਓਸੇ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਜ ਬਦਲੇ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਪਾਲਿਸੀ ਬਦਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ੧੮੧੮ ਈ. ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ੧੮੧੯ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ (੧੮੨੧ ਈ. ਵਿਚ) ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਨਵਾਬ ਮਾਨਕੇਰਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਮਿੱਠੇ ਟਿਵਾਣੇ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਏਥੇ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਖ਼ੁਸ਼ਾਬ ਜਾਂਦਿਆਂ ਤਕ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਵੀ ਮਿਲ ਪਏ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਭੱਕਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਓਥੋਂ ਨਵਾਬ ਮਾਨਕੇਰਾ ਦੇ ਥਾਪੇ ਹੋਏ ਹਾਕਮ ਬਿਨਾਂ ਟਾਕਰੇ ਕੀਤੇ ਹੀ ਨੱਸ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਭੱਕਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ: ਦਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਮਾਂਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡੇਹਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਓਥੋਂ

ਮਾਨਕੇਰਾ ਦੀ ਮੁਹਿਮ

ਭੱਕਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਡੇਹਰਾ ਇਸਮਾਈਲ

() ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੬੦।

ਖ਼ਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਦੇ ਹਾਕਮ ਮਾਣਕ ਰਾਇ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦਸਤਿਆਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਖ਼ਾਨਗੜ੍ਹ, ਛਹੀਆ ਤੇ ਪੰਜਗੜ੍ਹ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਏ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨਵਾਬ ਮਾਨਕੇਰਾ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸਨ। ਚੂਹੇਰਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ

ਮਾਨਕੇਰਾ ਫ਼ਤਹਿ

ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਨਵਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮਾਨਕੇਰਾ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਨਵਾਬ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਸਾਰੇ ਰੇਤ-ਥਲਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੜੀ ਤੰਗੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਔਕੜ ਦੂਰ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਦਾਲੇ ਵੀਹ ਖੂਹ ਪੁਟਾ ਕੇ ਚਾਲੂ ਕਰ ਲਏ। ੧੫ ਦਿਨ ਤਾਂ ਨਵਾਬ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਾ ਰਹੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਪਿਆ। ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ। ਨਵਾਬ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਡੇਹਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦਸ ਲੱਖ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮਾਨਕੇਰਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ (ਜਨਵਰੀ, ੧੮੨੨ ਈ.)*। ਏਥੋਂ ੨੨ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ। ਸ: ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਇਲਾਕਾ ਮਾਨਕੇਰਾ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ।

ਟਾਂਕ ਤੇ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਟਾਂਕ ਤੇ ਸਾਗਰ ਦੇ ਬਲੋਚ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਤਾਰ ਦਿਤੇ। ਮਾਨਕੇਰਾ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ

ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ

ਡੇਹਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਪੁੱਜਾ। ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਨੇ ਪੰਜ ਲੱਖ ਖ਼ਰਾਜ ਦੇ ਕੇ ਡੇਹਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਮਿਠਣ ਕੋਟ ਦਾ ਪਟਾ ਵਧਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਇਤੋਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ੨੭ ਜਨਵਰੀ, ੧੮੨੨ ਈ. ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ।

---

* ਮੈਕਗ੍ਰੈਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੮੦, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨੇ ੪੨੫-੨੬।

ਏਸੇ ਵੇਲੇ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ, ਕਿ ਨਾਰਾ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਕੇ ਸ: ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਸੀ, ਕਿ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਬਦਲੇ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਡਰਦਾ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਗਈ()।

ਨਾਰਾ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ

ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵੇ ਨੂੰ ਇਲਾਕਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪੁਖਲੀ ਤੇ ਧਮਤੌਰ ਜਾਗੀਰ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਗਏ†।

ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਗਵਰਨਰ ਕਸ਼ਮੀਰ

੧੮੩੫ ਈ. ਵਿਚ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਬੋਨਾਪਾਰਟ ਵਾਟਰਲੂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅੰਦਰ ਹਾਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਈ ਨਾਮਵਰ ਜਰਨੈਲ ਰੋਟੀ ਬਦਲੇ ਭਟਕਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਖਿਲਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮਾਰਚ, ੧੮੨੨ ਈ. ਨੂੰ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਦੋ ਜਰਨੈਲ—ਵਤੂਰਾ ਤੇ ਅਲਾਰਡ—ਲਾਹੌਰ ਆਏ। ਵੰਤੂਰਾ (ਇਟਲੀ ਦਾ ਵਸਨੀਕ) ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਤੇ ਅਲਾਰਡ (ਫ਼ਰਾਂਸੀਸ) ਰਸਾਲੇ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਸੀ। ਉਹ ਈਰਾਨ ਤੇ ਕਾਬਲ ਦੇ ਰਾਹ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜੇ। ਉਹਨਾਂ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਵਾਸਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਰਖੀਆਂ: ਦਾੜ੍ਹੀ ਮਨਾਉਣ, ਗਊ ਮਾਸ ਖਾਣ ਤੇ ਤਮਾਕੂ ਪੀਣ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਨਾਹੀ ਹੋਵਗੀ, ਯੂਰਪ ਦੀ ਕਿਸੇ ਤਾਕਤ

ਨੈਪੋਲੀਅਨ

ਵੰਤੂਰਾ ਤੇ ਅਲਾਰਡ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੨੬।

† ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੯੦, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੨੭।

ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਖੇਗੇ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਯੂਰਪੀਨ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਛਿੜ ਪਵੇ, ਤਾਂ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨੌਕਰ ਰਹਿ ਕੇ ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਸਭ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਝੀ ਪੰਝੀ ਸੌ ਰੁਪੈ ਮਹੀਨੇ ਉੱਤੇ ਨੌਕਰ ਰਖ ਲਿਆ। ਵੰਤੂਰਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਅਲਾਰਡ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਰਸਾਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਢੰਗ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ। ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਯੂਰਪੀਨ ਨੌਕਰ ਆਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮਨੌ ਕੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲਾਇਆ। ਇਹ ਬਦੇਸੀ ਅਫ਼ਸਰ ਮੁਲਕੀ ਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇ ਸਕਦੇ()। ਯਾਦ ਰਹੇ, ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਜਾਣਦੀ ਸੀ।

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਜੰਮੂੰ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਘੋੜਸਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ। ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਕੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ੧੮੧੭ ਈ. ਵਿਚ ਡਿਉਢੀ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ੧੮੨੦ ਈ. ਵਿਚ ਜੰਮੂੰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦੇ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਕਸ਼ੋਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਜੰਮੂੰ ਦਾ ਰਾਜਾ' ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ੧੮੨੨ ਈ. ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਕਸ਼ੋਰ ਸਿੰਘ ਮਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੰਮੂੰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ।

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ

ਉਪਰ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ, ਕਿ ਪੁਖਲੀ ਤੇ ਧਮਤੌਰ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵੇ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਨਲਵਾ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੀ ਜਾਗੀਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਾਂ ਓਥੋਂ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਨਲਵਾ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਿਆ। ਕਈ ਬਲਵਈ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੁਕਣ ਦੇ ਅੱਡੇ ਸਾੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਕਰ ਤੇ ਗਏ।

ਪੁਖਲੀ ਤੇ ਧਮਤੌਰ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੨੮।

ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਮਨ ਕਰ ਕੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ।

ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕੀਤਾ

ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੨੩ ਈ. ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਰੁਹਤਾਸ ਵਿਚ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ । ਹਰ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੀਯਤ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਓਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ । ਸ: ਦਲ ਸਿੰਘ ਨਹਰਨਾ ਆਪ ਤਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਫ਼ੌਜ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਧਮਕਾਇਆ ਤੇ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ ਇਸ ਨਮੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਤ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾ ਕੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰ ਲਿਆ() । ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਣੇ ਫ਼ੌਜ ਰਾਵਲ-ਪਿੰਡੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ । ਓਥੇ ਉਸ ਨੇ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਖ਼ਰਾਜ

ਖ਼ਰਾਜ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ । ੧੮੧੮ ਈ. ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਜ ਬਦਲ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਦੋਸਤ ਮਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਓਹਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਫ਼ਕੀਰ ਦੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਘੋੜੇ ਦਿਤੇ । ਖ਼ਰਾਜ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਜਨਵਰੀ, ੧੮੨੪ ਈ. ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ ।

ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਉੱਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਕਾਬਲ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆਂ ਸੀ । ਓਹਾ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਾਰਕਜ਼ਈ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਲੀਡਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਜੱਬਾਰ ਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਖੋਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਰਾ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ।

ਮਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ

ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ । ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਕਰਕੇ, ਕਿ ਮੈਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨੀ ਫ਼ੌਜ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੨੮ ।

ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹਾਂ, ਯੂਸਫਜ਼ਈ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕਿਆ। ੨੭ ਜਨਵਰੀ, ੧੮੨੪ ਈ. ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਲੀ ਪਏ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਆ ਕੀਤਾ। ਏਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ਉਹਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਦਾ ਢੰਡੋਰਾ ਦੇ ਕੇ ਪੰਝੀ-ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਹੋਰ ਕੱਠੇ ਕਰ ਲਏ।

ਅਜ਼ੀਮ ਦਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਝੱਟ ਪੱਟ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ, ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਤੇ ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਤੋਰਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਗਰ ਭੇਜਿਆ। ਮਗਰੇ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ—ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ, ਸ: ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਂਵਾਲਾ, ਸ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਘਰਜਾਖੀਆ, ਸ: ਦੂਲਾ ਸਿੰਘ ਮਲਵਈ ਆਦਿ ਸਮੇਤ—ਆਪ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਹਾਂਗੀਰਾ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਪਠਾਣ ਕਿਲ੍ਹਾ ਛਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ। ਸ਼ਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਹਾਂਗੀਰਾ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ

ਜਹਾਂਗੀਰਾ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ

ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਉਹਨੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਜੱਬਾਰ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਹਾਂਗੀਰੇ ਉੱਤੇ ਦੋਬਾਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਗਰੇ ਕੁਮਕ ਲਈ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੁਹੰਮਦ ਜ਼ਮਾਨ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਅਟਕ ਉੱਤੇ

ਬੱਧਾ ਹੋਇਆ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਤੋੜ ਕੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ। ਪੁਲ ਅਜੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਜਾਂ ਜਹਾਂਗੀਰਾ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚੀ, ਕਿ ਸ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਰੀਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਏ ਹਨ। ਜੇ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਮਦਦ ਨਾ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਏਨਾ ਜੋਸ਼ ਆਇਆ, ਕਿ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਠੇਲ੍ਹ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਪੁਲ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ। ਹੁਕਮ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ, ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਠਿੱਲ੍ਹ ਪਈ। ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਏ। ਤੋਪਾਂ ਹਾਥੀਆਂ ਉੱਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਪਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਰਿਆ ਟੱਪਣ ਦਾ ਪਤਾ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਹਾਂਗੀਰਾ ਤੇ ਖ਼ੈਰਾਬਾਦ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਪਠਾਣ ਨੌਸ਼ਹਿਰੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਅਕੋੜਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰ

ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ

ਪਿੱਛੇ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਕਿ ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਨੱਸ ਕੇ ਕਾਬਲ ਬਾਰਕਜ਼ਈਆਂ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਆਇਆ ਸੀ। ਜਹਾਂਗੀਰੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚੋਂ ਕਤਲ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਕੋਲ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਦ ਉਹ ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੇਖੇ, ਤਾਂ ਸਿੱਖੀ ਖ਼ੂਨ ਪੰਘਰ ਆਇਆ। ਉਹ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਛੱਡ ਕੇ, ਸਿੱਖ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਅਹੁਦਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿਤਾ।

ਨੌਸ਼ਹਿਰੇ ਦੀ

ਨੌਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਵੀ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ

ਲੜਾਈ

ਦਰਿਆ ਲੁੰਡੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਵਾ, ਜਰਨੈਲ ਵੈਂਤੂਰਾ ਤੇ ਅਲ ਰਡ ਨੂੰ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਦੇ ਕੇ ਦਰਿਆ ਲੁੰਡੇ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕੀ ਰਖਣ। ਬਾਕੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਨੌਸ਼ਹਿਰੇ ਦੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ। ਅੰਤ ੧੪ ਮਾਰਚ, ੧੮੨੩ ਈ. ਨੂੰ ਨੌਸ਼ਹਿਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਗਈ। ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਲੀ ਜਥੇ ਨੇ ਵੈਰੀ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਫੇਰ ਬਾਕੀ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਪਏ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲਹੂ ਦੀ ਹੋਲੀ ਖੇਹਡੀ ਦੀ ਰਹੀ। ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦਾ ਥੰਮ੍ਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਕਾਲੀ ਲੀਡਰ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਏਨਾ ਜੋਸ਼ ਆਇਆ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧੋ ਕੇ ਗ਼ੁੱਸਾ ਠੰਢਾ ਕੀਤਾ। ਏਸ ਕਹਿਰੀ ਹੱਲੇ ਅੱਗੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖਲ ਨਾ ਸੱਕੇ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਏ। ਜਦ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਮਿਚਨੀ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਈ ਮੀਲ ਤਕ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਪਿਛਾ ਕੀਤਾ। ਵੈਰੀ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਜਾਂ ਫੱਟੜ ਹੋਏ। ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਜੰਗ ਦੀ ਭੇਟਾ ਹੋ ਗਏ()। ਏਸ ਫ਼ਤਹਿ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਉਤੇ ਕਦੇ ਨਾ ਲਹਿਣ ਵਾਲਾ ਡਰ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਏਸ ਹਾਰ ਦੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹਸ਼ਤ-

ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ

ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਂ ਮਰ ਗਿਆ

() ਅੱਧੀ ਗਿਣਤੀ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਕਤਲ ਹੋਈ ਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਖ ਕਤਲ ਜਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੩੦। ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਕਤਲ, ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੯੩।

ਨਗਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ। ੧੭ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਤੀ, ਸਗੋਂ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਦਾ ਢੰਡੋਰਾ ਫਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ। ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਹ ਘੋੜੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘੋੜਾ 'ਗੌਹਰ ਬਾਰ' ਵੀ ਸੀ, ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਦਰਖ਼ਾਸਤ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਲ ਕਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਦੇਣ, ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਭ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਗੇ,ਤੇ ਇਕ ਲੱਖ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਖ਼ਰਾਜ ਦੇਣਗੇ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਸੂਬਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ (ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ) ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ੨੬ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੨੪ ਈ. ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ()।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਲਿਆ

() ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨੇ ੪੨੮ ਤੋਂ ੪੩੧, ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨੇ ੧੯੨ ਤੋਂ ੧੯੩, ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੬੧; ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ ੨੫-੬, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੨੪੫ ਤੋਂ ੨੫੪, ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਪੰਨੇ ੨੦੪-੫, ਅਮਰ ਨਾਥ, ਪੰਨੇ ੧੫੪-੫।

ਛੇਵਾਂ ਕਾਂਡ

ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਸੁਰਗਵਾਸ

ਮਈ-ਜੂਨ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀਨਾ ਨਗਰ ਚਲਾ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਲ ਵੀ ਓਥੇ ਡੇਰਾ ਰੱਖ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਖ਼ਰਾਜ ਲਿਆ। ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੨੪ ਈ. ਵਿਚ ਕਟੋਚ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਨਰੋਧ ਚੰਦ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਕ ਲੱਖ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੇ ਕੇ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ()।

ਰਾਮਾਨੰਦ ਸਰਾਫ਼ ਦਾ ਚਲਾਣਾ

ਮਾਲ ਦਾ ਮਹਿਕਮਾ ਵੱਖਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਰਾਫ਼ ਰਾਮਾਨੰਦ ਕੋਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਤੰਬਰ, ੧੮ ੪ ਈ. ਨੂੰ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਧੀ ਪੁੱਤਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਛੱਡਕੇ ਮਰਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਰੁਪੈ ਰਾਮਾ ਨੰਦ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਧਨ ਖ਼ਰਚ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਪੱਕੀ ਕੰਧ (ਫ਼ਸੀਲ) ਬਣਵਾ ਦਿਤੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ

ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ

ਦਸਹਿਰਾ ਲਾਹੌਰ ਮਨਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਡੇਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਗਿਆ। ਓਥੋਂ ਕੁਛ ਆਕੀ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਜੁਰਮਾਨਾ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ। ਏਥੇ ਹੀ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਵਕੀਲ ਨੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ੮੦ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰਿਆ‡।

() ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੯੫, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੩੨।

† ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੩੨, ਅੱਠ ਲੱਖ; ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੨੫੫, ਵੀਹ ਲੱਖ।

‡ ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੯੪।

ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ

ਲਾਹੌਰ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਵੀਹ ਫੁਟ ਚੌੜੀ ਕੰਧ ਬਣਵਾਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਖੇ ਗਏ* ।

ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੋਤੀਰਾਮ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ ਤੇ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ ਦਾ। ਇਲਾਕਾ ਫਲੌਰ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਗੀਰ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਹ ਜਾਗੀਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਨੇ ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਢਿੱਲ-ਮੱਠ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਏਸ ਬੇ-ਅਸੂਲੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਪਿਓ-ਪੁੱਤਰਾਂ (ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ) ਨੂੰ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਇਕ ਲੱਖ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਕੁਛ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ।** ਕਿਲ੍ਹਾ ਫਲੌਰ ਪਹਿਲਾਂ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਤੇ ਫੇਰ ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਪਹਿਲਾਂ ਭੀਮਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ। ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀਵਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਚੂਨੀ ਲਾਲ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਢੇ ਸਤਾਈ ਲੱਖ ਆਮਦਨ ਦਾ ਠੇਕਾ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੱਜਣ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਕ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ।

ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ

ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਗਵਰਨਰ ਕਸ਼ਮੀਰ

*ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੯੫ ।

**ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੯੬; ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੨੨ ।

ਭਰਤਪੁਰ ਨੇ ਮਦਦ ਮੰਗੀ

੧੮੨੫ ਈ. ਵਿਚ ਭਰਤਪੁਰ ਦੇ ਜਾਟ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਪਾਸੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮਦਦ ਮੰਗੀ, ਮਗਰ ਮਹਾ-ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ* ।

ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਦਾ ਚਲਾਣਾ

ਪੰਜ ਸਾਵਣ, ੧੮੮੨ ਬਿ. (੧੯ ਜੁਲਾਈ, ੧੮੨੫ ਈ.)** ਨੂੰ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਦਰਦ ਕੋਲੰਜ ਨਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ । ਉਸ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਬੜੇ ਫ਼ੌਜੀ ਠਾਠ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਤੇ ਸੁਲ੍ਹਾ

ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦਾ ਏਜੰਟ ਕਾਦਰ ਬਖ਼ਸ਼ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਬੜਾ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਬੰਦਾ ਸੀ । ਉਹਨੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਸ਼ੇਰ ਅਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰੋਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਭੇਜੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇ, ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਸਣੇ ਪਰਵਾਰ ਕਪੂਰਥਲਿਓਂ ਨੱਸ ਕੇ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਦੂੱਜੇ ਪਾਸੇ ਜਗਰਾਓਂ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਇਹ ਥਾਂ ਉਹਨੂੰ ਮਹਾਰਜੇ ਵੱਲੋਂ ਜਾਗੀਰ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਦੀ ਜਾਗੀਰ ਹੈ ਸੀ । ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ, ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਖਿਆ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਣਗੇ*** । ਇਹ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ । ਉਸਨੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਸੁੰਞੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਖ਼ਤ ਲਿਖਕੇ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ, ਕਿ ਉਹ ਆਕੇ ਇਲਾਕੇ ਸੰਭਾਲ ਲਵੇ । ਫਿਰ ਸੋਢੀ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਗਰਾਓਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ

---

* ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੮੧ ।

** ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੮੨ ।

*** ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੮੨ ।

ਤਸੱਲੀ ਦੇਣ ਬਦਲੇ। ਅੰਤ ੧੮੨੭ ਈ. ਵਿਚ ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਜਦ ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਧਰ ਕੇ ਚਰਨੀ ਢਹਿ ਪਿਆ। ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ। ਉਹਨੇ ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਗੁੱਸਾ ਗਿਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਹੌਦੇ ਵਾਲਾ ਹਾਥੀ, ਮੋਤੀ ਮਾਲਾ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਸਿਰੋਪਾ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉਹਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕਪੂਰਥਲੇ ਤਕ ਨਾਲ ਛਡਣ ਗਿਆ*।

ਨਜ਼ਾਮ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵੱਲੋਂ ਤੁਹਫ਼ੇ

੧੮੨੬ ਈ. ਵਿਚ ਨਜ਼ਾਮ ਹੈਦਰਾਬਾਦ (ਦੱਖਣ) ਦਾ ਵਕੀਲ ਦਰ-ਵੇਸ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ। ਨਜ਼ਾਮ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਾਸਤੇ ਤੁਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਚਾਰ ਵਧੀਆ ਘੋੜੇ, ਇਕ ਤੋਪ, ਇਕ ਤਲਵਾਰ, ਕੁਛ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਇਕ ਲਾਸਾਨੀ ਚਾਂਦਨੀ ਭੇਜੀ। ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਚਾਂਦਨੀ ਵੇਖਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਅਦਨਾ ਬੰਦਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਚਾਂਦਨੀ ਹੇਠ ਬਹਿਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸੋਭਦੀ ਹੈ"। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਚਾਂਦਨੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਰਿ-ਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਪੁਚਾ ਦਿਤੀ ਗਈ, ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ ਹੈ**।

ਹਿਰਾਤ ਵੱਲੋਂ ਤੁਹਫ਼ੇ

ਇਸੇ ਸਾਲ ਹਿਰਾਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਕਾਮਰਾਨ ਦਾ ਵਕੀਲ ਸੈਫ਼ ਖ਼ਾਂ ਲਾਹੌਰ ਤੁਹਫ਼ੇ ਲੈਕੇ ਆਇਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਿਰੋਪਾ ਬਖ਼ਸ਼ੇ।

ਦੀਨਾ ਨਗਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਊਨੇ ਗਿਆ। ਓਥੇ ਬਾਬਾ

---

* ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨੇ ੪੩੩-੪; ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੯੨; ਸੋਹਨ ਲਾਲਾ, ਪੰਨਾ ੩੪੩; ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੨੫੭ ਤੋਂ ੨੫੯।

** ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨੇ ੨੬-੨੭।

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ*।

ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਦੌਰਾ

ਏਥੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਾਂਗੜੇ ਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਤਾਰਾਗੜ੍ਹ ਲੈਣ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਪੰਝੀ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਜਮਾਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੇਜ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕੋਟਲਰ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਾਜਾ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ ਗਈ।

ਕਿਲ੍ਹਾ ਕੋਟਲਰ ਫ਼ਤਹਿ

ਗੰਦਗੜ੍ਹ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਅਬਾਸ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਪਾ ਕੇ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਤੇ ਵੰਤੂਰਾ ਨੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਵਾਸਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕਈ ਬਲਵਈ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੇ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ। ਅਬਾਸ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਾ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਦੋਹਾਂ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਿਰੀ ਕੋਟ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਸਭ ਘਟ-ਨਾਵਾਂ ੧੮੨੬ ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ**। ਸ਼ਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਹੁਕਮ ਪਾ ਕੇ ਨਲਵੇ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਸਾਰੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਖ਼ਰਾਜ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰ ਟੱਪ ਗਏ। ਖ਼ਬਰ ਪਾ ਕੇ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਹੱਥ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਓਥੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈਆਂ।

ਗੰਦਗੜ੍ਹ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ

ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਿਰੀ ਕੋਟ ਫ਼ਤਹਿ

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਖ਼ਰਾਜ

ਏਸ ਸਾਲ (੧੮੨੬ ਈ) ਕਈ ਪ੍ਰਸਿਧ ਆਦਮੀ ਕਾਲ ਵੱਸ ਹੋਏ। ਦੀਵਾਨ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਪੰਡਤ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿਛੋਂ 'ਰਾਜਾ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਏਸੇ ਸਾਲ

ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਦਾ ਚਲਾਣਾ

---

* ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੩੪।

** ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੩੫।

ਨਵਾਬ ਸਾਦਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਚਲਾਣਾ

ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦਾ ਨਵਾਬ ਸਾਦਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ (ਲਕਬ ਰੁਕਨੁੱਦੌਲਾ) ਮਰਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਹੀਮ ਯਾਰ ਖ਼ਾਂ (ਮੁਹੰਮਦ ਬਹਾਵਲ ਖ਼ਾਂ ਲਕਬ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ) ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਉਹਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪੰਝੀ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਭੇਜਿਆ।

ਆਹਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਚਲਾਣਾ

ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਆਹਮਦ ਖ਼ਾਂ (ਮਾਨਕੇਰਾ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਵਾਬ) ਡੇਹਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਮਰ ਗਿਆ। ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਪਾ ਕੇ ਸ਼ਾ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਹਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪੰਝੀ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਾਇਆ। ਮੰਡੀ ਦਾ ਰਾਜਾ

ਜ਼ਾਲਮ ਸੈਨ ਦਾ ਚਲਾਣਾ

ਜ਼ਾਲਮ ਸੈਨ ਮਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਉਹਦੇ ਭਤੀਜੇ ਬੀਰ ਸੈਨ (ਈਸਰੀ ਸੈਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ) ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ। ਨੂਰਪੁਰ ਦੇ ਤਖ਼ਤੋਂ ਲੱਥੇ ਰਾਜੇ

ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੈਦ

ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਪਹਾੜੀਏ ਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਤੋਂ ਹਾਰ ਗਿਆ ਤੇ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁਚਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ*।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਬੀਮਾਰ ਡਾ: ਮਰੇ

ਏਸੇ ਸਾਲ (੧੮੨੬) ਮਹਾਰਾਜਾ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਤੇ ਅਨਾਇਤ ਸ਼ਾਹ ਹਕੀਮ ਨੇ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਸਰਜਨ ਡਾ: 'ਮਰੇ' ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਇਲਾਜ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮਗਰ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦਵਾਈ ਆਪਣੇ ਹਕੀਮਾਂ ਦੀ ਹੀ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ 'ਮਰੇ' ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ**। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਰੋਗ ਹੋ

* ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੩੬।

** ਕਨਿੰਘਮ ਪੰਨਾਂ ੧੮੨।

ਗਿਆ, ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪੈ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਰੇਲਵੀ

ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਰੇਲੀ [ਯੂ. ਪੀ.] ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਅਮੀਰ ਖ਼ਾਂ ਰੁਹੇਲਾ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਛਡ ਕੇ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਪੇਸ਼ਵਾ ਬਣ ਗਿਆ। ੧੮੨੨ ਈ. ਵਿਚ ਉਹ ਕਲਕੱਤੇ ਰਾਹੀਂ ਮੱਕੇ ਮਦੀਨੇ ਗਿਆ, ਤੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਓਧਰੋਂ ਮੁੜਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮਗਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿੰਦਾ। ਉਹਨੇ ਇਕ ਕਤਾਬ 'ਤਕਵੀਅਤੇ ਇਸਲਾਮ' ਛਾਪੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਿੰਦ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਚੰਦਾ ਵੀ ਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਵੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੋ ਗਏ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮੌਲਵੀ ਇਸਮਾਈਲ ਤੇ ਅਬਦੁਲ ਹਈ ਵੀ ਉਹਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ੧੮੨੬ ਈ. ਵਿਚ ਉਹ ਪੰਜ ਸੌ ਮੁਰੀਦ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀਓਂ ਤੁਰਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਮਗਰੇ ਮਗਰ ਹੋਰ ਲੀਡਰ ਜਥੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਗੇ। ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਰਾਹੀਂ ਸਿੰਧ ਪੁੱਜਾ। ਖ਼ੈਰਪੁਰ ਦੇ ਮੀਰ ਰੁਸਤਮ ਨੇ ਉਹਦੀ ਬੜੀ ਆਉ ਭਗਤ ਕੀਤੀ। ਏਥੋਂ ਸੱਯਦ ਕੰਧਾਰ, ਕਾਬਲ ਦੇ ਰਾਹ ਯੂਸਫ਼ ਜ਼ਈ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜਿਹਾਦ ਦਾ ਝੰਡਾ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ

ਖ਼ਬਰ ਪਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਆ ਸਰਦਾਰਾਂ ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਜਦ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਏ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰ ਅਕੋੜਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪੁੱਜੇ, ਤਾਂ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। ੨੩ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੮੨੭ ਈ. ਨੂੰ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ

ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਹਾਰ ਗਿਆ

ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ* । ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਉਹਨੇ ਫੇਰ ਅਟਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆ ਗੜਬੜ ਕੀਤੀ । ਸ਼ਾ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਜਰਨੈਲ ਵੰਤੂਰਾ ਤੇ ਅਲਾਰਡ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਗਏ । ਬੜੀ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਗਾਜ਼ੀ ਮਰਵਾ ਕੇ ਸੱਯਦ ਹਾਰ ਗਿਆ ।**

ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੈਜ਼ਾ, ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਲਾਣਾ

ਏਸੇ ਸਾਲ (੧੮੨੭) ਈ. ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੈਜ਼ਾ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੈਂਕੜੇ ਬੰਦੇ ਮਰ ਗਏ । ਸ. ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਆ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਭੁਚਾਲ

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਭੁਚਾਲ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨੌਂ ਹਜ਼ਾਰ ਮਕਾਨ ਢਹਿ ਪਏ ਤੇ ਲਗ ਭਗ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦੇ ਮਰ ਗਏ*** ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਮਾਰਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪੈ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤੇ ।

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਸ਼ਿਮਲੇ

੧੮੨੭ ਈ. ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਕੱਟਣ ਵਾਸਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਗਵਰਨਰ ਜੇਨਰਲ ਲਾਰਡ ਐਮ੍ਹਰਸਟ ਸ਼ਿਮਲੇ ਆਇਆ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਤੇ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਭੇਜਿਆ ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਿਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਸ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਿਸ਼ਨ ੩੧ ਮਈ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਾਸਤੇ ਤੁਹਫ਼ੇ ਲਿਆਇਆ । ਦੋਹਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ । ੧੮੨੩ ਈ. ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ ਬਦਲ ਗਈ

* ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨੇ ੪੩੭-੮; ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨੇ ੧੮੬ ਤੋਂ ੧੮੮; ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੯੭, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ) ਪੰਨਾ ੪੭ ।

** ਅਮਰ ਨਾਥ, ਪੰਨਾ ੧੮੧; ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੨੬੪ ।

*** ਅਮਰ ਨਾਥ, ਪੰਨਾ ੧੭੯ ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਾਲਿਸੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ

ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਹਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਧਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਬਰੇਲਵੀ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ 'ਤੇ ਹੀ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਪੈਸੇ ਤੇ ਪੰਜ ਸੌ ਮੁਰੀਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਪਰੋਂ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਉਸਦੀ ਤਾਕਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ੧੮੨੮ ਈ.

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੇਖਣੇ ਚਾਹੇ

ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਸੈਨਾਪਤੀ (ਕ਼ਮਾਂਡਰ ਇਨ-ਚੀਫ਼) ਲਾਰਡ ਕੌਮਬਰ ਮੇਅਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆਇਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਏਲਚੀ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਨ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਮਗਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਆੱਗਿਆ ਨਾ ਦਿਤੀ* । ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਖੱਬੇ

ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਝਗੜਾ

ਹੱਥ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਝਗੜਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਚਮਕੌਰ, ਵੱਧਣੀ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਦੱਸਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ, ਚਮਕੌਰ ਤੇ ਵੱਧਣੀ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਹੱਕ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ** ।

ਡੋਗਰਾ ਭਰਾਵਾਂ (ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

---

* ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੯੩।

** ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੯੪।

ਤਿੰਨਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ 'ਰਾਜਾ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੨੮ ਈ. ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ (ਵਜ਼ੀਰੇ ਆਜ਼ਮ) ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਰਾਜਾ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਕੇਵਲ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਅਫ਼ਸਰ ਫ਼ਰਸ਼ ਉਤੇ ਬਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਪਾਸੇ ਖਲੋ ਕੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੌਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਖ਼ੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰਨੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਥਾਂ ਕਟੋਚ ਦਾ ਰਾਜਾ ਅਨਰੋਧ ਚੰਦ (ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਸੀ। ੧੮੨੮ ਈ. ਵਿਚ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਦੋ ਕੁਆਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਸਨ।

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆ

ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ

ਅਨਰੋਧ ਚੰਦ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ

ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਲੜਕੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ [ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ] ਨੂੰ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦਾ ਘਰਾਣਾ, ਡੋਗਰੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਨੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨਾ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਚੋਰੀ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਨੱਸ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਅਨਰੋਧ ਚੰਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨਾ ਮੰਨੇ* । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਨਰੋਧ ਚੰਦ ਏਸੇ ਗ਼ਮ ਨਾਲ ਮਰ

* ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੨੮੫ ।

ਫ਼ਤਹਿ ਚੰਦ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ

ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਅਨਰੋਧ ਚੰਦ ਦੇ ਭਰਾ ਫ਼ਤਹਿ ਚੰਦ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਬਣਾ ਕੇ ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੀ। ਅਨਰੋਧ ਚੰਦ ਦੇ ਪਿਛੇ ਰਹੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀ ਦੂਜੀ ਰਾਣੀ ਨੇ ੧੮੨੯ ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਲੜਕੀਆਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿਤੀਆਂ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਰਾਣੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ

ਜੋਧਬੀਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ

ਜੋਧਬੀਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਕੇ 'ਰਾਜਾ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਤਾ*।

੧੮੨੯ ਈ. ਵਿਚ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫਿਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਰਾਜ

ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਦਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ, ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਕਤਲ

ਵੱਲੋਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਸੀ। ਉਹ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸੱਯਦ ਦੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹਿੱਕ ਡਾਹ ਕੇ ਲੜਿਆ, ਪਰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ**। ਸੱਯਦ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ਼ਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਵੈਂਤੂਰਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਟਕ ਕੋਲ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਹੁਕਮ

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਫਿਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਕੜਕ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ 'ਤੇ ਜਾ ਪਏ। ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਲੜਾਈ ਪਿਛੋਂ ਸੱਯਦ ਹਾਰ ਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਭਰੱਾ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ

ਘੋੜਾ ਲੈਲੀ

ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਘੋੜਾ 'ਲੈਲੀ' ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ

---

* ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੪੧; ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੮੫।

** ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੮੯; ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੯੭; ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੪੧।

ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ

ਮੰਗੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਪਹੁੰਚਣ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ। ਵੈਂਤੂਰਾ ਘੋੜਾ 'ਲੈਲੀ' ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਪੁੱਜਾ।

ਸੱਯਦ ਨਲਵੇ ਤੋਂ ਹਾਰ ਗਿਆ

ਜੂਨ, ੧੮੩੦ ਈ: ਵਿਚ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਾਉਣ ਬਦਲੇ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਟਪ ਪਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਅਲਾਰਡ ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ ਆਏ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਾਰ ਕੇ ਸੱਯਦ ਫੇਰ ਨੱਸ ਆਇਆ*।

ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਦਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੱਲੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਸੱਯਦ ਫਿਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਵਧਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਸਨ। ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰਿਆ**। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਯਦ ਦਾ ੧੮੩੦ ਈ. ਵਿਚ ਪਿਸ਼ਾਵਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਓਥੇ ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮੌਲਵੀਆਂ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਬਿਠਾ ਦਿਤੀ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਦੱਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਫ਼ਿਰਕਾ 'ਵਹਾਬੀ' ਵਿਚੋਂ ਸੀ***। ਉਸਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ

ਸੱਯਦ ਦੇ ਫ਼ਤਵੇ

ਦੀ ਜਨਤਾ (ਜੋ ਬਹੁਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ) ਤੋਂ ਬੜੇ ਭਾਰੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਸੂਲ ਕੀਤੇ। ਉਹਨੇ ਫ਼ਤਵਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਸੂਬਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਵਿਧਵਾ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਕਾਹ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਦੇ

* ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੮੯; ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੪੧।

** ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੯੯; ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੪੨।

*** ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੪੨।

ਘਰ ਸਾੜ ਦਿਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸਨੇ ਫਤਵਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਬਾਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਆਰੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਨਕਾਹ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਹ ਹਿੰਦ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਨਕਾਹੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ* । ਕਪਤਾਨ 'ਮਰੇ' ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਨਿੰਘਮ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਯੂਸਫਜ਼ਈ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਸੱਯਦ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨਾਲ ਨਕਾਹ ਕਰ ਦਿਤਾ** । ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਪਠਾਣ ਸੱਯਦ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ। ਉਸਦੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਤਲ ਵੀ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਸੱਯਦ ਦੇ ਮੁਜ਼ੱਫਰਾਬਾਦ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਰੀਦ ਸਨ। ਉਹ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਰਾਜ ਬਦਲੇ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਮੁਜ਼ੱਫਰਾਬਾਦ ਵੱਲੋਂ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰ ਟੱਪ ਪਿਆ।

ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਕਤਲ

ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਸੁਣਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਵੰਤੂਰਾ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਭਾਰੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੀ। ਉਹਨਾਂ ਮੁਜ਼ੱਫਰਾਬਾਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸੱਯਦ ਨੂੰ ਆ ਘੇਰਿਆ। ਅੰਤ ਮਈ, ੧੮੩੧ ਈ. ਨੂੰ ਬਾਲਾਕੋਟ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਇਸਮਾਈਲ ਮਾਰੇ ਗਏ*** ਸ਼ਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਮੁਸੱਵਰ ਤੋਂ ਸੱਯਦ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਵਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿਤੀ****। ਸੱਯਦ ਦੀ ਦੇਹ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਦਫ਼ਨਾਈ ਗਈ। ਉਹ

---

* ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ ੨੭; ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੪੪੨; ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੯੦।

** ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੯੦; ਮਰੇ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ ੧੫੦; ਵੇਡ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤ, ੨੧ ਮਾਰਚ, ੧੮੩੧।

*** ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੯੦, ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੯੮; ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੪੪੩; ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਪੰਨਾ ੨੯; ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੨੬੬।

**** ਅਮਰਨਾਥ, ਪੰਨਾ ੧੯੫; ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨਾ ੨੬੬।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁਰੀਦ, ਜਿਹੜੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚੋਂ ਬਚੇ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਏ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਸੂਬੇ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤਸੱਲਤ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਉਸੇ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ।

ਬਲੋਚਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਤੁਹਫ਼ੇ

ਇਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਚੋਟੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਦਾਲੇ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਏ ਦਿਨ ਤੁਹਫ਼ੇ ਤੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਖ਼ਤ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ੧੮੨੯ ਈ. ਵਿਚ ਬਲੋਚਸਤਾਨ ਦੇ ਵਕੀਲ ਤੁਹਫ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ।

ਬਰਨਜ਼ ਤੁਹਫ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵੱਲੋਂ

੧੮੩੧ ਈ. ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵੱਲੋਂ ਅਲੇਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਜ਼ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਾਸਤੇ ਤੁਹਫ਼ੇ ਲੈਕੇ ਆਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵਲਾਇਤੀ ਨਸਲ ਦੇ ਵਧੀਆ ਘੋੜੇ ਤੇ ਇਕ ਵਲਾਇਤੀ ਬੱਘੀ ਖ਼ਾਸ ਚੀਜ਼ ਸੀ। ਬਰਨਜ਼ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਹਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੱਲੋਂ ਗੁਪਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ, ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਕਿੰਨਾ ਡੂੰਘਾ, ਚੌੜਾ ਹੈ, ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਕੰਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੇਹੋ ਜੇਹੇ ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਹਨ। ੨੭ ਮਈ, ੧੮੬੧ ਈ ਨੂੰ ਬਰਨਜ਼ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਏਥੋਂ ਅੱਗੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਉਸਦੇ ਸਵਾਗਤ ਵਾਸਤੇ ਆ ਮਿਲਿਆ। ੧੮ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਬਰਨਜ਼ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ। ੨੦ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਉਹਨੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਤੁਹਫ਼ੇ ਤੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਖ਼ਤ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ। ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਨੇ ਉਹ ਖ਼ਤ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਆਏ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਪਦਵੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰੋਪਾ ਬਖ਼ਸ਼ੇ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਖ਼ਤ ਦੇ

ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ। ੨੧ ਅਗਸਤ, ੧੮੩੧ ਈ: ਨੂੰ ਬਰਨਜ਼ ਲਾਹੌਰੋਂ ਤੁਰਿਆ ਤੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਂਟਿੰਕ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਿਆ*।

ਜੇਕੇਮੌਂਟ ਸੈਲਾਨੀ

ਏਸ ਸਾਲ ਪੈਰਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੈਲਾਨੀ ਵਿਕਟਰ ਜੇਕੇਮੌਂਟ ਮਾਰਚ (੧੮੩੧ ਈ.) ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕੀਤਾ।

ਸਿੰਧ ਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ

ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਰਨਜ਼ ਤੁਹਫ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਰਾਹ ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਹੈ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਜਰਨੈਲ ਵੰਤੂਰਾ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਡੇਹਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਡੇਹਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਜ ਬਦਲੇ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦਰਿਆ ਸਤ-ਲੁਜ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਖਿਆ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। (੧੮੧੫ ਈ.)

ਡੇਹਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਜ਼ਬਤ

ਸਿੰਧ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨਾਲ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਖੜਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ, ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਡੇਹਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਨਵਾਬ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਵੰਤੂਰਾ ਨੂੰ ਓਥੋਂ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਥਾਪ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਓਦੋਂ ਹੋਈ, ਜਦ ਬਰਨਜ਼ ਅਜੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ।**

ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਸਨ : ਇਕ ਬਦੇਸੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੇ ਦੂਜੀ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇਸੀ ਸਿੱਖ। ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ

---

* ਲਤੀਫ, ਪੰਨੇ ੪੪੩ ਤੋਂ ੩੫੦: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ ੨੮।

** ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੯੪; ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ ੨੮।

ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਤਰਾਨਾ ਬਣਿਆਂ ਰਹੇ। ੧੮੩੧ ਈ. ਦੀ ਗਰਮੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਲਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਂਟਿੰਕ ਸ਼ਿਮਲੇ ਆ ਗਿਆ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਕੁਪਤਾਨ ਵੇਡ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਦੀ

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਸ਼ਿਮਲੇ

ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਪੁਛ ਕੀਤੀ। ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ, ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਤੇ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਸ਼ਿਮਲੇ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਨੂੰ ਮਿਲਨ ਗਏ। ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਆਦਰ ਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਤਜਵੀਜ਼ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਵੇ। ਓਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੂਸ ਦਾ ਡਰ ਸੀ। ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਵਾਸਤੇ, ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੂਹੜੀ ਦੋਸਤੀ ਹੈ, ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣ, ਪਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਲੀਡਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਵੇਡ ਲਾਹੌਰ

ਫਿਰ ਕੁਪਤਾਨ ਵੇਡ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ। ਓਥੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਰੋਪੜ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਵੇ। ਰੋਪੜ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਾਸਤੇ ਬੜੀ ਸਜ ਧਜ ਨਾਲ

ਰੋਪੜ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ

ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ। ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਰੋਪੜ ਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੰਢੇ ਜਾ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ। ਓਸ ਨਾਲ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰਸਾਲਾ, ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਦਲ ਤੇ ਦੋ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਮਵਰ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਨਾਲ ਸਨ। ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਤਲੁਜ ਕੰਢੇ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ-ਮੇਜਰ-ਜੈਨਰਲ ਰੈਮਜ਼ੇ, ਮੇਜਰ ਕਾਲਵਿਨ, ਮਿਸਟਰ ਪ੍ਰਿੰਸਪ ਤੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਦਾ

ਚੀਫ਼ ਸੈਕਟਰੀ-ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਮਹਾ-ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਸਿਰਵਾਰਨਾ ਕੀਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਵਾਸਤੇ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ੇ। ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਾ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ, ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਤੇ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਨੂੰ ਮਿਲਨ ਗਏ। ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਇਕ ਇਕ ਕਮਾਨ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਯਾਰਾਂ ਯਾਰਾਂ ਸੌ ਰੁਪੈ ਸਿਰਵਾਰਨਾ ਕੀਤੇ। ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਂ ਦਿਤੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ੨੬ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੩੧ ਈ. ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਣੀ ਨੀਯਤ ਹੋਈ।

ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ (੨੬ ਨੂੰ) ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਲੈਣ ਆਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਅਲਾਰਡ ਦੇ ਅਠ ਸੌ ਪੈਦਲ, ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਰਸਾਲਾ ਤੇ ਮਗਰ—ਸਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ—ਮਹਾਰਾਜਾ ਪੁਲੋਂ ਪਾਰ ਹੋਇਆ। ਗਵਰਨਰ ਜੇਨਰਲ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਲੈਣ ਆਇਆ। ਜਦ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਹਾਥੀ ਕੋਲ ਕੋਲ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ, ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਦੇ ਹੌਦੇ ਵਿਚ ਬਹਿਕੇ ਤੰਬੂ ਤਕ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬੜੀਆਂ ਸਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਰਾਬਰ ਬਰਾਬਰ ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ। ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਵੱਲੋਂ ਦੋ ਵਧੀਆ ਘੋੜੇ, ਇਕ ਹਾਥੀ, ਇਕ ਬੰਦੂਕ, ਹੀਰਿਆਂ ਜੜੀ ਤਲਵਾਰ, ਮੋਤੀਮਾਲਾ, ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ, ਬਨਾਰਸ ਤੇ ਢਾਕੇ ਦਾ ਰੇਸ਼ਮ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਕ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਸਾਜ਼ ਵਾਲਾ ਸੁੰਦਰ ਘੋੜਾ ਤੇ ਹੀਰੇ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮ ਸ਼ਾ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਕੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤੁਹਫ਼ੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮਿੱਤਰਾਨਾ ਗੱਲਬਾਤ ਪਿਛੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਆ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਮਿਲਨ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਨੂੰ ਲੈਣ ਗਏ। ਪੁਲ ਤੋਂ ਪਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਵਾਗਤ ਵਾਸਤੇ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਤੰਬੂ ਤਕ ਗਿਆ। ਦੋਸਤਾਨਾ ਗੱਲ ਬਾਤ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋੜਵੇਂ ਤੁਹਫ਼ੇ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮਾਪਤ ਹੋਈ। ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਚਾਰ ਦਿਨ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵ ਵਿਖਾਏ। ੩੧ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਵਿਦਾਇਗੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਕੇ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜੀਆਂ* ।

*ਲਤੀਫ, ਪੰਨੇ ੪੫੧ ਤੋਂ ੪੫੪; ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨੇ ੧੯੯-੨੦੦।

ਸੱਤਵਾਂ ਕਾਂਡ

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਰੋਪੜ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਏਜੰਟ ਕਰਨਲ ਪੋਟਿੰਜਰ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਓਥੋਂ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ (ਹਾਕਮਾਂ) ਨਾਲ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼-ਰਾਨੀ ਦਾ ਤਜਾਰਤੀ ਗੰਢ ਜੋੜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪੋਟਿੰਜਰ ਸਿੰਧ ਵਿਚ

੧੯ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੩੧ ਈ. ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ, ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ। ਫਿਰ ਕੁਪਤਾਨ ਵੇਡ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਕੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਫ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ*। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣ ਦਾ ਚਾਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦ ਕਰਨਲ ਪੋਟਿੰਜਰ ਸਿੰਧ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ 'ਮੀਰਪੁਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਮੀਰ ਅਲੀ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਗੰਢ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡੇਹਰਾ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਖ਼ਰਾਜ ਬਦਲੇ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ**।

ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਦੀ ਚਿੱਠੀ

ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਧ 'ਤਾਲਪੁਰ' ਨਸਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬਲੋਚ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ : ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਖ਼ੈਰਪੁਰ ਤੇ ਮੀਰਪੁਰ। ਪੋਟਿੰਜਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ ੩੦ ਲੱਖ, ਖ਼ੈਰਪੁਰ ਦੀ ੧੫ ਲੱਖ ਤੇ ਮੀਰ ਪੁਰ ਦੀ ੭ ਲੱਖ ਸੀ। ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ, ਖ਼ੈਰਪੁਰ ਦੀ ੧੨ ਹਜ਼ਾਰ

ਸਿੰਧ ਦੀ ਹਾਲਤ

* ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੯੪।

** ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੯੫।

ਤੇ ਮੀਰ ਪੁਰ ਦੀ ੮ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ* ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਿੰਧ ਨਾਲ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਆਖ਼ਰ ਪੋਟਿੰਜਰ ਸਿੰਧ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਅਮੀਰਾਂ ਨਾਲ ਤਜਾਰਤੀ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੩੨ ਈ. ਨੂੰ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਾਲ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋ ਗਈ। ਇਸੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਪੈਰ ਜਮਾ ਲਏ ।

ਟਾਂਕ ਤੇ ਬੰਨੂੰ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਰੋਪੜ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਟਾਂਕ ਵੱਲ। ਮਗਰਲੇ ਨੇ ਟਾਂਕ ਤੇ ਬੰਨੂੰ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਜਾ ਵਸੂਲ ਕੀਤੇ।

ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਤੁਹਫੇ ਇਸੇ ਸਾਲ (੧੮੩੧) ਗਵਰਨਰ ਕੰਧਾਰ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਘੋੜੇ ਭੇਜੇ।

ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਰਾਵੀ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਰੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵਾ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੩੨ ਈ: ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। **ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਗਵਰਨਰ** ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਕੈਸਰੁਲ ਇਕਤਦਾਰ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪਹਿਲਾਂ ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਂ ਮਜੀਠੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਹ

* ਸਿਨਹਾ, ਪੰਨਾ ੧੧੭ ।

ਕੇਵਲ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ।

ਹਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਖ਼ਰਾਜ

ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵੇ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਰਾਜ ਵਸੂਲ ਕਰਕੇ (ਘੋੜੇ ਤੇ ਖੱਚਰਾਂ) ਲਾਹੌਰ ਭੇਜੀਆਂ । ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਖ਼ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਘੋੜੇ ਭੇਜੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਘੋੜਾ, 'ਪਰੀ ਪਰਵਾਜ਼' ਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬੜਾ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਇਆ* । ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਧੀਆ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਸੀ ।

ਬਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸੀ ਤੇ ਮਹਿਕਮਾ ਮਾਲ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀਵਾਨ ਬਸਾਖਾ ਸਿੰਘ । ਦੀਵਾਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ । ਸ਼ੱਕ ਪਿਆ, ਕਿ ਉਹਨੇ ਕੁਛ ਸਰਕਾਰੀ ਰੁਪਇਆ ਗਬਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਮੰਗਾ ਕੇ ਪੰਜ ਲੱਖ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ । ਉਹਦੀ ਥਾਂ ਜਮਾਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮਹੀਯੁਦੀਨ ਨੂੰ ਹਿਸਾਬ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਾਲ

ਏਸੇ ਸਾਲ ਫ਼ਸਲ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਾਲ ਪੈ ਗਿਆ । ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪੈ ਖ਼ਰਚ ਕੀਤੇ ।

ਗ਼ੁਲਾਮ ਮਹੀਯੁਦੀਨ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਮਾਂਦਾਰ ਤੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਠੀਕ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ । ਸਗੋਂ ਸ਼ੇਖ਼ ਨੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪੈ ਬੇਈਮਾਨੀ ਨਾਲ ਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕਬਰ ਬਣਾ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬ ਦਿਤੇ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ 'ਚੋਂ ਬੁਲਾ ਲਿਆ । ਜਰਨੈਲ ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ਼ਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਇਬ ਬਣਾ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ । ਜਮਾਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿਤਾ । ਸ਼ੇਖ਼ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮਹੀਯੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਉਹਨੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਮੁਰਸ਼ਦ

* ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੪੫੮ ।

ਦੀ ਕਬਰ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦ ਉਹ ਕਬਰ ਪੁੱਟੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਹੇਠੋਂ ਸਾਢੇ ਨੌ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਦਾ ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ ਨਿਕਲਿਆ*। ਸਭ ਰੁਪਇਆ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਨੂੰ ਤਾਹਨੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਤੇਰੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਗਈ, ਭਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਲ ਉਹ-ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਚਾਂਦੀ ਸੋਨੇ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਹਨ**।

ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਦਾ ਚਲਾਣਾ

ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ ਕਸੂਰੀਆ ੧੮੩੨ ਈ. ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਗੀਰ ਮਮਦੋਟ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸਦਾ ਕੌਰ ਸੁਰਗਵਾਸ

੧੮੩੨ ਈ. ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ—ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਸੀ-ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਈ। ਦਸੰਬਰ, ੧੮੩੨ ਈ. ਵਿਚ ਕਪਤਾਨ ਵੇਡ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ। ੨੬ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਸਰਕਾਰਾਂ (ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਪੰਜਨਦ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਅੰਦਰ ਜਹਾਜ਼-ਰਾਨੀ ਬਾਰੇ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਹੋਇਆ। ੨੯ ਨਵੰਬਰ, ੧੮੩੪ ਈ. ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਛ ਹੋਰ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵਧਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ੧੯ ਮਈ, ੧੮੩੯ ਈ. ਨੂੰ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਮਸੂਲ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ (ਉਪਰਲੇ ਅਹਿਦਨਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ) ਸੁਲ੍ਹਾ ਕੀਤੀ ਗਈ***।

ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਤਜਾਰਤੀ ਅਹਿਦਨਾਮੇ

ਸਲਤਨਤ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਬਲਖ਼, ਬੁਖ਼ਾਰਾ ਤੇ ਹਰਾਤ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਕਾਮਰਾਨ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਸ਼ੇਰ ਦਿਲ ਖਾਂ ਕੰਧਾਰ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਹਾਕਮ ਬਣ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਕਾਬਲ, ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਤੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਉੱਤੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ

ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਟੁਕੜੇ

---

*ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੬੫।

** ਅਮਰਨਾਥ, ਪੰਨਾ ੨੨੮; ਚੋਪੜਾ, ਪੰਨੇ ੨੭੭-੮।

*** ਮਤਨਾਂ ਤੇ ਵੇਰਵੇ ਵਾਸਤੇ ਵੇਖੋ ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨੇ ੩੮੫, ੩੮੭ ਅਤੇ ੩੯੩।

ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਜ ਬਦਲੇ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ (ਦੋਸਤ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨ) ਵੀ ਅਜ਼ੀਮ ਦੇ ਭਰੱਾ ਸਨ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਡੇਰਾਜਾਤ ਸਿੱਖਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਸਿੰਧ ਦੇ ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਦ ਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਏਹੋ ਜੇਹੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਸਤਾਨ ਦਾ, ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ੧੮੩੧ ਈ. ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਕਾਬਲ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਲੈਣ ਬਦਲੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਦੋ ਸ਼ਰਤਾਂ ਰਖੀਆਂ: ਇਕ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਸਤਾਨ ਵਿਚ ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਬੰਦ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦੂਜੀ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਵਿਚੋਂ ਸੋਮਨਾਥ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਵਾਪਸ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਾ ਮੰਨਿਆਂ*।

ਸ਼ੁਜਾਹ ਦਾ ਕਾਬਲ 'ਤੇ ਹਮਲਾ

ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੮੩੩ ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਕਾਬਲ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਹ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ, (ਸਿੰਧ) ਦੇ ਰਸਤੇ ਕੰਧਾਰ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ, ੧੮੩੪ ਈ: ਨੂੰ ਕੰਧਾਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ੁਜਾਹ, ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਗਿਆ**। ਸ਼ੁਜਾਹ ਸੀਸਤਾਨ, ਬਲੋਚਸਤਾਨ ਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਾਰਚ, ੧੮੩੫ ਈ. ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆ ਪੁੱਜਾ।

ਸੰਘਰ ਜ਼ਬਤ

ਇਲਾਕਾ ਸੰਘਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਅਸਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ੧੮੩੩ ਈ. ਵਿਚ ਗੜ ਬੜ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਸ਼ਾ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਅਸਦ ਖ਼ਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਸ਼ਾ. ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਲੇਮਾਨ ਪਹਾੜ ਤਕ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰਕੇ ਵੈਂਤੂਰਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ***।

ਮਹਾਰਾਜਾ

੧੮੩੩ ਈ. ਦੇ ਅਖੀਰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕੁਝ

---

* ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੮੬।

** ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੬੩।

*** ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੬੪।

ਬੀਮਾਰ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕੈਦੀ ਰਿਹਾ ਕੀਤੇ ਗਏ। ੧੮੩੪ ਈ. ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ—ਵਜ਼ੀਰ

ਭਵਾਨੀਦਾਸ ਸੁਰਗਵਾਸ ਮਾਲ—ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਡਤ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਗਈ।

ਬੰਨੂੰ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਏਸੇ ਸਾਲ ਬੰਨੂੰ ਵਿਚ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਕੇ ਕੁਛ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁੱਦਤ ਤੋਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਬਾਰਕਜ਼ਈ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਛਡਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਨੂੰ ਸ਼ਕਸਤ ਦੇ ਕੇ, ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਢੇਰ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਕਿ ਕਿਤੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਭਰੱਾ ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਾ ਕਰ ਲਏ। ਸੋ. ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਤੇ ਕੰਵਰ

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਜ਼ਬਤ. ਕੰਵਰ ਗਵਰਨਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਫ਼ੌਜ ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰ ਹੋਈ। ਜਦ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਕੋਲ ਪੁੱਜੀ. ਤਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਛੇ ਮਈ. ੧੮੩੪ ਈ. ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਲੜਾਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ*। ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿੱਖ ਗਵਰਨਰ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ। ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ, ਕੰਵਰ ਦਾ ਨਾਇਬ ਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ।

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਸਤੰਬਰ. ੧੮੩੪ ਈ. ਨੂੰ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ. ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਗਵਰਨਰ-

---

*ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੯੯, ਕੋਹਲੀ, ਪੰਨੇ ੨੯੧-੨।

ਕਲਕੱਤੇ

ਜੈਨਰਲ ਵਾਸਤੇ ਤੁਹਫ਼ੇ ਤੇ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਖ਼ਤ ਲੈਕੇ ਕਲਕੱਤੇ ਗਿਆ* । ਇਹ ਮਿਸ਼ਨ ਮਾਰਚ, ੧੮੩੬ ਈ. ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ ।

ਏਸੇ ਸਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਊਠਾਂ ਨੂੰ ਨੰਬਰ ਲਾਏ ਗਏ ।

ਕੰਵਰ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਟਾਲੇ ਗਿਆ । ਸ਼ਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜਾਗੀਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਕੰਵਰ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦਿਤਾ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਪੋਤਰੇ (ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਕੀਮਤੀ ਸਿਰੋਪਾਉ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ । ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਗਿਆ, ਤੇ ਕੰਵਰ ਪਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲਿਆ ।

ਲਦਾਖ ਫਤਹਿ

ਲਦਾਖ ਦੇ ਰਾਜਾ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂੰ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਕਿਸ਼ਤਵਾਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਲਦਾਖ ਜਾ ਪਹੁੰਚਾ । ਉਹਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ । ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਖ਼ਰਾਜ ਬਦਲੇ ਲਦਾਖ ਦਾ ਸੂਬਾ ਵਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ 'ਲੀਹ' ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਬਿਠਾ ਦਿਤੀ । ਲਦਾਖ ਦੇ ਕੁਛ ਇਲਾਕੇ ਜੰਮੂੰ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਏ** । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਦਾਖ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ੧੮੩੫ ਈ. ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਾਸਤੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲਿਆਇਆ ।

ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੰਗਣੀ

੧੮੩੪ ਈ. ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਸ. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ (ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ) ਨਾਲ ਹੋਈ*** ।

---

* ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੨੦੦ ।

** ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੨੪੧ ।

*** ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੭੨ ।

ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਓਥੋਂ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਢ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ (ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਾਬਲ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਹਾਕਮ ਸੀ) ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਉਠੀ। ਉਸਨੇ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਭਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਦਦਾ ਮੰਗੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ*। ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ 'ਗ਼ਾਜ਼ੀ' ਦਾ ਲਕਬ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਜੰਗ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਉਸ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ। ਉਹ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਤੋਂ ਤੁਰਕੇ ਖ਼ੈਬਰ ਦੱਰਰੇ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਬੈਠਾ।

ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ 'ਤੇ ਵਾਪਸੀ

ਜਦ ਕਾਬਲੀਆਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਸੀ**। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ, ਮਿਸਟਰ ਹਾਰਲਨ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਜਾਏ, ਤੇ ਦੂੱਜੇ ਪਾਸੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ੧੨ ਮਈ, ੧੮੩੫ ਈ. ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਵੈਰੀ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਗੋਂਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਹ ੧੧ ਮਈ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਦੋ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਕੁਛ ਸਾਮਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿਛੇ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਭੈੜੀ ਕਰਤੂਤ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦੇ ਏਲਚੀ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਤੇ ਹਾਰਲਨ ਕੈਦ ਕਰ ਲਏ। ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ

ਸਿੱਖ ਏਲਚੀ ਕੈਦ

* ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੪੬੯।

** ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੪੭੯।

ਤੇ ਰਿਹਾ

ਸਮਝਾਇਆ, ਕਿ ਤੇਰੇ ਏਸ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਭੇਟਾ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜਦੂਤ ਆਪਣੇ ਭਰੱ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਏਲਚੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਸ਼ਤ ਨਗਰ ਤੇ ਕੋਹਾਟ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੀ। ਸੂਬਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਗਵਰਨਰ, ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਤੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਮਹਿਕਮਾ ਮਾਲ 'ਤੇ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ। ਕੰਵਰ ਨੂੰ ਇਕ ਲੱਖ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਬੀਮਾਰ

੧੮੩੬ ਈ. ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਈ ਦਿਨ ਲਕਵੇ ਨਾਲ ਜ਼ੁਬਾਨ ਚੱਲਣੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਵਿਚੋਂ ਕੈਦੀ ਰਿਹਾ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਤੇ ਅਮਾਮੁੱਦੀਨ ਦੇ ਇਲਾਜ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਰੋਗ ਹੋਇਆ।

ਸੈਲਾਨੀ ਤੇ ਏਲਚੀ ਆਏ

ਏਸੇ ਸਾਲ ਡਾਕਟਰ ਹੋਨਿਗਬਰਗਰ ਜਰਮਨ, ਡਾਕਟਰ ਹਾਰਲਨ ਅਮਰੀਕਨ, ਡਾਕਟਰ ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਰਾਜਾ ਨੇਪਾਲ ਦਾ ਵਕੀਲ ਪੰਡਤ ਕਿਸ਼ਨ, ਰਾਜਾ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦਾ ਵਕੀਲ ਸੂਰਜੂ, ਰਾਜਾ ਤਿੱਬਤ ਦਾ ਭਰੱ ਭੀਮਕਾਲ ਲਾਹੌਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ ਆਏ।

ਡੇਹਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਂ ਜ਼ਬਤ

ਡੇਹਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਂ, ਨਵਾਬ ਮਾਨਕੇਰਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਬ ਖ਼ਾਂ ਕੋਲ ਜਾਗੀਰ ਸੀ। 'ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਬ ਖ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾ-ਵਾਜਬ ਹਰਕਤਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਬ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਡੇਹਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਂ ਜ਼ਬਤ

ਟਾਂਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਕਰ ਲਿਆ । ਏਦੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਟਾਂਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ* ।

ਪੰਜਤਾਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਏਸੇ ਸਾਲ ਸ਼ਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਨੂੰ ਸ਼ਕਸਤ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਤਾਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਬੁਨੇਰ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹਦਾ ਸਹਾਇਕ ਅਮੀਰ ਖ਼ਾਂ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ** ।

ਰੋਝਾਨ ਤੇ ਕਾਨ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਧ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਸ਼ਾ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ 'ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਸਿੰਧ ਵੱਲ ਵਧੇ । ਰੋਝਾਨ ਦੀ ਕੌਮ 'ਮਜ਼ਾਰੀ' ਸਿੱਖ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਆਏ ਦਿਨ ਹਮਲੇ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਕਸਤ ਦੇ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ 'ਰੋਝਾਨ' ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ 'ਕਾਨ' ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਰੋਝਾਨ ਉੱਤੇ ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਤੇ ਕਾਨ ਉੱਤੇ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੩੬ ਈ. ਵਿਚ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ*** ।

ਅਲਾਰਡ ਹੱਥ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਖ਼ਤ

ਜਰਨੈਲ ਅਲਾਰਡ ਫ਼ਰਾਂਸ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਕੱਟਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਹ ੧੮੩੬ ਈ. ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰਾਂਸ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਂ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਖ਼ਤ ਤੇ ਤੁਹਫ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ।

ਸਿੰਧ ਬਾਰੇ ਝਗੜਾ

ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ, ਕਿ ਸਿੰਧ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰੋਝਾਨ ਤੇ ਕਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੱਲ ਲਏ ਸਨ । ਸਿੱਖ ਸ਼ਕਾਰਪੁਰ ਵੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਪੈਰ ਜਮਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਏਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ

---

* ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੭੩ ।

** ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੭੪ ।

*** ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੪੭੪; ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੨੦੩ ।

ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਹੋ ਚਲੀ ਸੀ। ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਬਹੁਤੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ*। ਕੁਪਤਾਨ ਵੇਡ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਕਈ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਵੇਡ ਨੇ ਸ਼ਰਤਾਂ ਰਖੀਆਂ, ਕਿ ਰੋਝਾਨ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਖੇ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਸਿੰਧ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਾ ਰਖੇ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਮੰਨੀਆਂ, ਪਰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੰਧ ਵੱਲੋਂ ਚੁਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ

ਮਾਰਚ, ੧੮੩੭ ਈ. ਵਿਚ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਏਨੀ ਸਜ ਧਜ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਸ ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਵੀਹ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਰਚ ਹੋਇਆ। ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਦੇ ਨਾਮੀ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ, ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ, ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ, ਮਲੇਰ ਕੋਟਲਾ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਕਲਸੀਆਂ, ਨਾਰਾਇਣਗੜ੍ਹ, ਲਾਡਵਾ, ਸੁਕੇਤ, ਮੰਡੀ, ਚੰਬਾ, ਨੂਰਪੁਰ ਆਦਿ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ, ਨਵਾਬਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ—ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ, ਗਵਰਨਰ ਆਗਰਾ, ਕੁਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼—ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਸਰ ਹੇਨਰੀ ਫ਼ੇਨ ਹੀ ਆਇਆ। ਬਾਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਆਏ। ਜੰਞ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹੀ। ਸੱਤ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਦਾ ਮੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸੇਹਰਾ ਬਧਾ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪੈ ਭੇਟਾ ਧਰ ਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਗਿਆ। ੧੫੦) ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ੧੨੦ ਬਾਕੀ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ੫੦੦ ਅਕਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਵਾਸਤੇ ਭੇਟਾ

* ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੨੦੫।

ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਲੌਂਢੇ ਵੇਲੇ ਜੰਞ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਅਟਾਰੀ ਨੂੰ ਤੁਰੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੇ ਹੈਨਰੀ ਫ਼ੇਨ ਇੱਕੋ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਸਨ। ਰਾਜੇ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਹਾਥੀਆਂ ਉੱਤੇ ਅਸਵਾਰ ਸਨ। ਹਰ ਇਕ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਦੋ-ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਥੈਲੀ ਸੁੱਟ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਰਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਨਾਲ ਰਸਾਲਾ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਵਾਜਾ ਸੀ। ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੰਗਤੇ ਸੜਕ ਰੋਕੀ ਖਲੇ ਸਨ। ਢੁਕਾਉ ਉੱਤੇ ਮਿਲਨੀ ਸਮੇਂ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜ ਘੋੜੇ ਸਣੇ ਕੀਮਤੀ ਸਾਜ਼ ਤੇ ੧੦੧ ਮੋਹਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ। ਇਕ ਘੋੜਾ, ੫੧ ਮੋਹਰਾਂ ਸ਼ਾ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਇਕ ਘੋੜਾ ਤੇ ੧੧ ਮੋਹਰਾਂ ਸ਼ਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿਤੀਆਂ। ਬਾਕੀ ਹਰ ਜਾਂਞੀ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਪਦਵੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਰਾਗ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਜਾਂਞੀ ਦੀ ਉਸਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਯੋਗ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ (੮ ਮਾਰਚ, ੧੮੩੭ ਈ. ਸਵੇਰੇ ੯ ਵਜੇ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਬਾਹਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜ ਮੀਲ ਲੰਮਾ ਤੇ ਪੰਜ ਮੀਲ ਚੌੜਾ ਵਾੜਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਚੁਫੇਰੇ ਫ਼ੌਜ ਖਲੀ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਵਾੜਾ ਰਚਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਸੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਸਭ ਮੰਗਤੇ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸ ਲੱਖ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸੀ—ਇਕਵਾਰ ਇਸ ਵਾੜੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਫਿਰ ਇਕ ਇਕ ਰੁਪਿਆ ਜੀਂ ਪਰਤੀ ਦੇ ਕੇ ਵਾੜੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢੀ ਗਏ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਸ਼ਾ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਿਸਰ ਬੇਲੀ ਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਥੱਲੇ ਹੋਇਆ।

ਵਿਦਾਇਗੀ ਸਮੇਂ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਾਜ ਵਿਚ ੧੦੧ ਘੋੜੇ ਸਣੇ ਕੀਰਤੀ ਸਾਜ਼, ੧੦੧ ਗਾਈਂ, ੧੦੧ ਮਝੀਂ, ੧੦੧ ਊਠ, ੧੧ ਹਾਥੀ, ੫੦੦ ਦੋਸ਼ਾਲੇ, ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਬਰਤਨ, ਗਹਿਣੇ, ਹੀਰੇ, ਜਵਾਹਰਾਤ, ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਨਕਦ ਧਨ ਦਿਤਾ। ਸਾਰੇ ਜਾਂਞੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾ ਭੇਟ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੰਦਰਾਂ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆ ਖ਼ਰਚ ਆਇਆ। ਅਟਾਰੀ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਹੋ ਕੇ ਜੰਞ ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ਼ ਤੇ ਅਗਲੇ

ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਤਹੁੰਚੀ ।*

ਹੈਨਰੀ ਫ਼ੇਨ (ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੁਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼) ੨੭ ਮਾਰਚ ਤਕ ਲਾਹੌਰ ਰਿਹਾ । ਉਹਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਵਾਇਦ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹੀਰੇ, ਜਵਾਹਰਾਤ, ਘੋੜੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਵੇਖੇ । ਵਾਪਸ ਜਾਕੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਰਾਏ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ (ਸਿੱਖਰਾਜ) ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ੬੭ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਤੇ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ** (ਏਸ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਹੈਨਰੀ ਫ਼ੇਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਆਇਆ ਸੀ । ਤੇ ਆਹ ਹੈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੌਮ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ।)

ਹੈਨਰੀ ਫ਼ੇਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਰਾਏ

ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਅਟਾਰੀ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ । ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਬੁਖ਼ਾਰ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰ ਪਿਆ ਸੀ । ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ । ਦੱਰਰਾ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ । ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਵਾਲੀਏ ਕਾਬਲ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਬੜਾ ਔਖਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਬੀਮਾਰ ਪਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਸੂਬਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਹੈ । ਉਹਨੇ ਪਿਛਲੀ ਹਾਰ ਦੇ ਦਾਗ਼ ਧੋਣ ਵਾਸਤੇ ਜਮਰੌਦ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਨਾਇਬ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੰਮੀ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ । ਸੰਮੀ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਰਸਾਲਾ, ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦੂਕਚੀ, ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਖ਼ੈਬਰੀ ਗ਼ਾਜ਼ੀ, ਪੰਜਾਹ ਤੋਪਾਂ, ਜੱਬਾਰ ਖ਼ਾਂ, ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ, ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਂ, ਸੁਜਾਉੱਲਦੌਲਾ ਖ਼ਾਂ, ਸ਼ਮਸੁੱਦੀਨ ਖ਼ਾਂ, ਮੁੱਲਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ, ਜ਼ਰੀਂ ਖ਼ਾਂ ਅਰਜ਼ਬੇਗੀ ਤੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੇ

ਜੰਗ ਜਮਰੌਦ

---

* ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨੇ ੪੭੫ ਤੋਂ ੪੭੮; ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨੇ ੨੦੫ ਤੋਂ ੨੧੧ ।

** ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੨੧੪ ।

ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ (ਮੁਹੰਮਦ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖ਼ਾਂ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਬਰ ਖ਼ਾਂ, ਗੁਲਾਮ ਹੈਦਰ ਖ਼ਾਂ, ਮੁਹੰਮਦ ਆਜ਼ਮ ਖ਼ਾਂ, ਅਕਰਮ ਖ਼ਾਂ) ਕੀਤੇ ਗਏ। ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਆਪ ਕਾਬਲ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਏਸ ਦਲ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ ਵਿਚ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਸਿੱਖਾਂ (ਲਗਭਗ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ) ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਬੜੀ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਦੀ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਡਾ ਦਿਤੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਕਿ ਵੈਰੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦੇ, ੩੦ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੩੭ ਈ. ਨੂੰ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਆ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਜੰਗ ਦਾ ਪਾਸਾ ਪਲਟ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਏਨੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ, ਕਿ ਵੈਰੀ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿਤੇ। ਪਠਾਣ ਮੋਰਚੇ ਛਡ ਕੇ ਖ਼ੈਬਰ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਮਗਰੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਕ ਪਹਾੜੀ

ਨਲਵਾ ਸ਼ਹੀਦ

ਗੁਫ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਆ ਵਜੀਆਂ*। ਉਹ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਇਆ ਵਾਪਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਤ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਚੁਪ ਚਾਪ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਲਵੇ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਏਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਬਾਹਰ ਖ਼ਬਰ ਨਾ ਨਿਕਲਨ ਦਿਤੀ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪੁਚਾ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਕਈ ਦਿਨ ਤਕ ਪਠਾਣ ਏਸ ਡਰ ਨਾਲ, ਕਿ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਦੱਰਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਝੀ ਰਹੀ।

ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਾਂ ਕਹਿਰ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਪ ਰੁਹਤਾਸ ਜਾ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੇ ਅੱਗੇ ਭੇਜਿਆ। ਨਵੀਂ ਫ਼ੌਜ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੇ ਜਰਰੌਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਾਲੀ

---

* ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਪੰਨਾ ੧੫੯।

ਹਜ਼ਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਲੜਿਆਂ ਹੀ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਏ*।

ਦੂੱਜੇ ਪਾਸੇ ਸੱਜਦ ਬਾਬਾ ਜਾਨ, ਮੀਰ ਆਲਮ ਖ਼ਾਂ, ਸਆਦਤ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਹਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਂ ਹਸ਼ਤਨਗਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਓਥੇ ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਆ ਮੋਰਚੇ ਮੱਲ ਕੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਸੰਮੀ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੱਸ ਗਈ, ਤਾਂ ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਬਿਨਾਂ ਗੋਲੀ ਦਾਗਿਆਂ ਹੀ ਹਸ਼ਤਨਗਰ ਤੋਂ ਨੱਸ ਗਈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ, ਸ: ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਥਾਪ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਸ: ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਜਰਨੈਲ ਐਵੀਟੇਬਲ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

* ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ ੩੨; ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨੇ ੪੧੨ ਤੋਂ ੪੧੪ ।

ਅੱਠਵਾਂ ਕਾਂਡ

ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵੇ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਥੰਮ੍ਹ ਡਿਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਏਸ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ।

ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂ-ਵਾਲੀਆ ਸੁਰਗਵਾਸ

ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੩੭ ਈ. ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਪੱਗ ਵੱਟ ਭਰਾ ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਕੇ ਵੀਰ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਾਂਗ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੇ ਥਾਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਮੰਡੀ

ਮੰਡੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਉਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਾ ਕੇ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲਿਆ।

ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ

ਇਲਾਕਾ ਟਾਂਕ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿਤੀ, ਜੋ ਸ: ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਤੇ ਸ: ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਬਾ ਦਿਤੀ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਕਾਛੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ, ੧੧ ਘੋੜੇ, ੫੧ ਊਠ ਤੇ ੬੫ ਹਜ਼ਾਰ ਨਕਦ ਖ਼ਰਾਜ ਬਦਲੇ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਟਿਵਾਣਾ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ

ਸ਼ਾਹ ਅਯੂਬ ਦਾ ਚਲਾਣਾ

੧੮੩੭ ਈ. ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਕਾਬਲ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਯੂਬ—ਜੋ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਬਣਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਸੀ—ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ*।

* ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੪੮੪।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਿਸ਼ਨ ਕਾਬਲ

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਈਰਾਨ ਰਾਹੀਂ ਰੂਸ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਸਰ ਅਲੈਗ-ਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਜ਼ ਨੂੰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ। ਉਹ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੩੭ ਈ. ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਏਲਚੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸ਼ਰਤ ਰਖੀ, ਕਿ ਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਲੈ ਦੇਣ, ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਨਾ ਮੰਨੀ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਕੋਲ ਰੂਸ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਟ ਕੇ ਰੂਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਹਿੰਦ ਨੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ਕਿ ਰੂਸ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਏਸ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਅੰਤ ੨੬ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੩੮ ਈ. ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ (ਬਰਨਜ਼) ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਰੁੱਸ ਕੇ ਤੁਰ ਆਇਆ। ਰੂਸੀ ਮਿਸ਼ਨ ਅਜੇ ਕਾਬਲ ਹੀ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਹੁਣ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਕਾਬਲ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਨੂੰ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਦਦ ਬਿਨਾਂ ਨੇਪਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਮਦਦ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ

ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਈ, ੧੮੩੮ ਈ. ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬ ਆਇਆ: ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਸਕੱਤਰ ਮਿਸਟਰ ਮੈਕਨਾਟਨ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਾ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਕੁਪ-ਤਾਨ ਵੇਡ, ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਦਾ ਫ਼ੌਜੀ ਸਕੱਤਰ ਕੁਪਤਾਨ ਔਸਬੋਰਨ, ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਦਾ ਏਡੀ-ਡੀ-ਕੈਂਪ ਕੁਪਤਾਨ ਮੈਕਗ੍ਰੈਗਰ, ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਡਰੂਮੌਂਡ। ਇਹ ਮਿਸ਼ਨ ੨੦ ਮਈ ਨੂੰ ਰੋਪੜ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਟੱਪਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਦੀਨਾ ਨਗਰ ਸੀ। ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਵਾਗਤ

ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ (ਸ਼ਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ) ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਔਸਬੋਰਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਮੈਂ ਜਿੰਨ੍ਹੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਅੱਜ ਤਕ ਵੇਖੇ ਹਨ, ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਸਮਝਦਾਰ ਲੜਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ, ਮੋਟੀਆਂ ਚਮਕਦਾਰ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਖਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।"

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ੨੯ ਮਈ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਦੇ ਭੇਜੇ ਤੁਹਫ਼ੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ। ੩੧ ਮਈ ਨੂੰ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੁਜਾਹ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਦੱਸ ਕੇ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਜੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਆਪ ਹੀ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਖ਼ੁਸ਼ ਹਨ। ਜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਮਦਦ ਚਾਹੇ, ਉਹ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਏਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਮੰਨ ਲਈ।

ਤ੍ਰਿੰਨ-ਧਿਰਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ

੨੬ ਜੂਨ, ੧੮੩੮ ਦੀ (੧੫ ਹਾੜ, ੧੮੯੫ ਬਿ.) ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿੰਨ-ਧਿਰਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਹੋਇਆ। (ਤਿੰਨ ਧਿਰਾਂ : ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ)। ਇਸ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਰਾਹੀਂ ਤਿੰਨ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿੱਤਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਡੇਰਾਜਾਤ, ਮਿਠਨਕੋਟ, ਮੁਲਤਾਨ, ਮਾਨਕੇਰਾ ਆਦਿ (ਖ਼ੈਬਰ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ) ਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਹੱਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ। ਉਹਨੇ ਹਰ ਸਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਿੰਧ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤਾ। ਉਹਨੇ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰ ਦੀ

ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਖੇਗਾ* ।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਇਹ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਪੱਕਾ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਿਸ਼ਨ ੧੩ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰੋਂ ਤੁਰਿਆ । ਲੁਧਿਆਣੇ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਦਸਖ਼ਤ ਕੀਤੇ ਤੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ੨੩ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਆਕਲੈਂਡ ਨੇ । ਹੁਣ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ।

ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ

੪ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੩੮ ਈ. ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ** ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ । ਇਹ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਕੜਲੀ ਔਲਾਦ ਸੀ । ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਈ ਦਿਨ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪੈ ਦਾਨ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ।

ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ

ਕਾਬਲ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਨਵੰਬਰ, ੧੮੩੮ ਈ. ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਕੱਠੀ ਹੋਈ । ੩੦ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਆਕਲੈਂਡ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚਦੀ ਰਾਹ ਦੇਣਾ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ।

ਸ਼ੁਜਾਹ ਦੀ ਕੰਧਾਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ

੧੫ ਹਜ਼ਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਦੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰੋਂ ਤੁਰੀ । ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਸ਼ਕਾਰਪੁਰ, (ਸਿੰਧ) ਕੋਇਟਾ ਦੇ ਰਾਹ ਦੱਰਰਾ ਬੋਲਾਨ ਖਾਣੀ ਲੰਘ ਕੇ ਕੰਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪਈ । ਜਨਵਰੀ, ੧੮੩੯ ਈ. ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ

---

* ਪੂਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੇਖੋ ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੩੯੬ ਤੋਂ ੩੯੩ ।

** ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾ: ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦਾ ਜੀਵਨ 'ਦੁਖੀਏ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ' ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਕੰਧਾਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਸ਼ੁਜਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ

ਕਾਬਲ ਫ਼ਤਹਿ

ਲਾਹੌਰੋਂ ਤੁਰੀ। ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਦਾ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਤੈਮੂਰ ਤੇ ਕਪਤਾਨ ਵੇਡ ਏਸ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਗਏ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਦੀ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਥਾਣੀ ਗਈ। ਸ਼ੁਜਾਹ ਵਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ੨੫ ਅਪਰੈਲ, ੧੮੩੯ ਈ. ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਟਾਕਰੇ ਕੰਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ੮ ਮਈ ਨੂੰ ਕੰਧਾਰ ਵਿਚ, ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਸਤਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੰਧਾਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਾਲਾ ਹਿਸਾਰ ਤੋਂ ੧੦੧ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਨੂੰ ਸਲਾਮੀ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੱਲੋਂ ਤੁਹਫ਼ੇ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਤੇ ਕਾਬਲ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤੇ ਗਏ। ੮ ਅਗਸਤ, ੧੮੩੯ ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਕਾਬਲ ਦੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੈਠਾ*।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਬੀਮਾਰ

ਅੰਤਮ ਦਰਬਾਰ

ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ

ਜਰਨੈਲ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਆ ਪਿਆ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹਦੀ ਅਰੋਗਤਾ ਨਾਸ ਹੋ ਗਈ। ਜਦ ਮਈ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਕੰਧਾਰ ਦੇ ਫ਼ਤਹਿ ਹੋਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਰਧੰਗ ਨਾਲ ਬੀਮਾਰ ਪਿਆ ਸੀ। ਅਰਧੰਗ ਤੇ ਲਕਵੇ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਹੀ ਗਿਆ। ਕੁਛ ਦਿਨ ਵਿਚੋਂ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਆਰਾਮ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅੰਤਮ ਦਰਬਾਰ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਅੰਦਰ ਆਇਆ। ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਜਰਨੈਲਾਂ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸ਼ਾ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਤਿਲਕ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ

* ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨੇ ੪੯੧-੨।

ਰਾਜ ਤਿਲਕ

ਬਾਂਹ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਾ ਕੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਤੇ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ' ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ 'ਕੋਹਿਨੂਰ' ਤੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਹੀਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਹਰਿਮੰਦਰ' ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮੰਗੇ, ਪਰ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਜਮਾਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਿਸਰ ਬੇਲੀ ਰਾਮ ਨੇ ਹੀਰੇ ਨਾ ਦਿਤੇ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪੈ ਦਾਨ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਦਰਬਾਰ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ

ਅੰਤ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸ਼ੇਰ (ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ) ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ੫੮ ਸਾਲ, ੭ ਮਹੀਨੇ, ੨੬ ਦਿਨ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ, ਵੀਰਵਾਰ, ੧੫ ਹਾੜ੍ਹ, ੧੮੯੬ ਬਿ. (੨੭ ਜੂਨ, ੧੮੩੯ ਈ.) ਨੂੰ ਛੇ ਘੜੀਆਂ ਸੂਰਜ ਖਲੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਇਆ ਸਿਰ ਤੋਂ ਉਠ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਸੁੰਞੀ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਰੰਡੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਉਹ ਦਿਨ ਨਾ ਆਏ। ਜਿਸ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੀ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤਾ, ਉਹਦੇ ਅੱਖੀਂ ਮੀਟਣ ਪਿਛੋਂ ਓਹਾ ਪਵਿੱਤਰ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬੂਟਾਂ ਥੱਲੇ ਲਤਾੜਿਆ ਗਿਆ। ਸਦੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ੧੫ ਅਗਸਤ, ੧੯੪੭ ਈ. ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਜ਼ਾਦ ਵੀ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਕੇ। ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਅੱਜ ਬੇਘਰ ਹੋਈ ਬੂਹੇ ਬੂਹੇ ਭਟਕਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ।......ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਸਪੂਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ! ਤੇਰੀ ਰੂਹ ਕਦੇ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨਿਥਾਂਵਿਆਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜੇਗੀ ?......

ਸ਼ੇਰ-ਪੰਜਾਬ ਸੁਰਗਵਾਸ

ਅਗਲੇ ਦਿਨ (੨੮ ਜੂਨ) ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਡੇਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਜਾਰਾਂ

ਸਸਕਾਰ

ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋਈਆਂ । ਉਸ ਦੇ ਜੇਠੇ ਪੁੱਤਰ ਮਾ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੰਬੂ ਲਾਇਆ । ਉਸ ਵੇਲੇ ੨੨ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਨਕਦ ਤੇ ੨੫ ਲੱਖ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਗਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ । ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਮਰਦਿ-ਮੈਦਾਨ —ਕਦੇ ਨਾ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲਾ ਨਾਮ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਤਰਿਆਂ 'ਤੇ ਛਡ ਕੇ— ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁੱਜ਼ਰ ਗਿਆ* ।

ਅੰਤਕਾ ਨੰ: ੧

ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਆਮਦਨ

ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਰਾਇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸਜਣਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਾਂ।

ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੱਦ ਮਧਰਾ, ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਚੀਚਕ ਦੇ ਦਾਗ ਤੇ ਅੱਖ ਚੀਚਕ ਨਾਲ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੱਜੀ ਅੱਖ ਬੜੀ ਮੋਟੀ ਤੇ ਚਮਕਦਾਰ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਨਾ ਝੱਲਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰੋਹਬ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਬੜੀ ਮੋਹਣੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ (ਬੁਲਾਉਣ) ਦਾ ਢੰਗ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਗੱਲ ਬਾਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਭਾਵ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਫੁਰਤੀਲਾ ਤੇ ਚੰਗਾ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਹਰ ਕੰਮ ਦਾ ਉਹ ਉਸਤਾਦ ਸੀ। ਉਹ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤੇ ਪਿਛੇ ਹਟਣ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ, ਕਿ 'ਡਰ' ਕਿਸਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਜੰਗ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਉਹ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਘੋੜੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਤਿਆਰ ਖਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ 'ਕੋਹਿਨੂਰ' ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਲਿਬਾਸ ਆਮ ਸਾਦਾ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਚ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। .....ਉਸਦਾ ਦਾੜ੍ਹਾ ਬੜਾ ਲੰਮਾ, ਸਫ਼ੇਦ ਤੇ ਭਰਵਾਂ ਸੀ। ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਹ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਲੱਤ 'ਤੇ ਲੱਤ ਧਰ ਕੇ ਬਹਿੰਦਾ ਤੇ ਇਕ ਹੱਥ ਗੋਡੇ ਉੱਤੇ ਰਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਉਹ ਫ਼ੌਜੀ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਕਰਦਾ ਸੀ।.....ਉਹ ਸਦਾ ਸਵੇਰੇ ਜਾਗਦਾ, ਦੋ ਘੰਟੇ ਰੋਜ਼ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਸੈਰ ਕਰਦਾ, ੮ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਤਕ ਦਰਬਾਰ ਕਰਦਾ, ਨੀਯਤ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਾ, ਦੁਪਹਿਰੇ ਕੁਛ ਚਿਰ ਸੌਂਦਾ, ਲੌਂਦੇ ਵੇਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਟਹਿਲਦਾ, ਫਿਰ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ' ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਦਾ,

ਦਰਬਾਰ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਫਿਰ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਲੋੜ ਪਈ 'ਤੇ ਦਿਨੇ ਜਾਂ ਰਾਤ—ਹਰ ਵੇਲੇ—ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ। ਲਾਹੌਰ ਉਹ ਸੰਮਣ ਬੁਰਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਕਾਰ ਖੇਡਣ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਵਧੀਆ ਨਸਲ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਤੇ ਬਾਜ਼ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ। ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਸ਼ਕਾਰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ; ਬੰਦੂਕ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਕਈ ਸਰਦਾਰ ਇਕੱਲੇ ਹੱਥੀਂ ਸ਼ੇਰ ਮਾਰਨ ਕਰਕੇ ਤਰੱਕੀ ਪਾ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਸੂਰ ਦਾ ਸ਼ਕਾਰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ......ਮਹਾਰਾਜਾ ਪੂਰਬੀ ਜਾਂ ਪੱਛਮੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ*।"

ਸਰ ਲੇਪਲ ਗ੍ਰਿਫਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਧਰੇ ਕੱਦ ਦਾ ਸੀ। ਚੀਚਕ ਦੇ ਦਾਗ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਚਿਹਰਾ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਪਾਹਗਰੀ ਦੇ ਹੁਨਰ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਉਸਤਾਦ ਸੀ। ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਤ ਇਕਹਿਰੇ ਬਦਨ ਦਾ, ਚੁਸਤ, ਚਲਾਕ, ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਸ਼ਾਹਸਵਾਰ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘੋੜੇ ਦੀ ਕੰਡ ਉੱਤੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਥਕਾਵਟ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ। ਉਸਦਾ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕ, ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ।......ਬੜਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸ਼ਕਾਰੀ ਸੀ। ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਉਹ ਉਸਤਾਦ ਸੀ।...ਉਹ ਸਾਦਾ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਗਹਿਣੇ ਜਾਂ ਹੀਰੇ ਸਿਰਫ਼ ਖ਼ਾਸ ਦਰਬਾਰ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪਹਿਨਦਾ।**"

ਇਹ ਹੈ ਉਸ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੱਖਰੀ ਤਸਵੀਰ, ਜੋ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜੇਹੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਇਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਖਿੱਲਰੀ ਹੋਈ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਕੌਮ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਤੇ ਡੇਢ ਲੱਖ ਮੁਰੱਬਾ ਮੀਲ ਵਿਚ 'ਸਿੱਖਰਾਜ' ਕਾਇਮ ਕਰ ਗਿਆ।

---

* ਮੈਕਗ੍ਰੇਗਰ, ਪੰਨੇ ੨੧੫ ਤੋਂ ੨੨੫।

** ਗ੍ਰਿਫਨ, ਪੰਨੇ ੯੨-੯੩।

ਸਾਡੀ ਰਾਏ ਹੈ, ਕਿ ਜੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਨਾ 'ਪੰਜਾਬ' ਦੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ 'ਸਿੱਖ ਇਕ ਕੌਮ' ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੁੰਦੇ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ੨੯੪੯੩੦੩੨ ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਣ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ੭੨੨੦੦ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਬਲਵਾਨ ਫ਼ੌਜ ਛਡ ਕੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ। ੧੯੪੪ ਈ. ਵਿਚ ਏਹਾ ਆਮਦਣ ੩੨੪੭੫੦੦੦ ਰੁਪੈ ਤਕ ਪੁੱਜ ਗਈ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੨੩੦੦੦ ਤਕ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚੋਂ ਬਲਵਾਨ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੩੯੪ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਖਰੀਆਂ ੪੦੦ ਛੋਟੀਆਂ ਸ਼ੁਤਰੀ ਤੋਪਾਂ ਸਨ।

ਅੰਤਕਾ ਨੰ: ੨

ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਪਰਵਾਰ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਵੀਹ ਰਾਣੀਆਂ ਸਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ-ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

੧. ਮਹਾਰਾਣੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ, ਸ: ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਤੇ ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ੧੭੮੬ ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਮ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੰਵਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਜੌੜੇ) ਹੋਏ। ਇਸ ਨੇ ੧੮੧੩ ਈ. ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕੀਤਾ।

੨. ਰਾਣੀ ਰਾਜ ਕੌਰ (ਦਾਤਾਰ ਕੌਰ), ਸ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨਕਈ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਮਾਈ 'ਨਕਾਇਣ' ਆਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ੧੭੯੮ ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ੧੮੦੨ ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਮ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ੧੮੧੮ ਈ. ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕੀਤਾ।

੩. ਰਾਣੀ ਰੂਪ ਕੌਰ, ਨੰਬਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ, ਕੋਟ ਸੈਦ ਮਹਿਮੂਦ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ), ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ੧੮੧੫ ਈ ਵਿਚ ਹੋਈ।

੪. ਰਾਣੀ ਲਛਮੀ, ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਪਿੰਡ 'ਜੋਗਕੀ ਖ਼ਾਂ' ਜ਼ਿਲਾ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ੧੮੨੦ ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ।

੫. ਰਾਣੀ ਮਹਿਤਾਬ ਦੇਵੀ (ਰਾਣੀ ਕਟੋਚਨ), ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚੀਏ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ੧੮੨੯ ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ।

੬. ਰਾਣੀ ਰਾਜ ਬੰਸੋ, ਰਾਣੀ ਮਹਿਤਾਬ ਦੇਵੀ ਦੀ ਭੈਣ (ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀ ਲੜਕੀ) ਸੀ। ੧੮੨੯ ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ।

੭. ਰਾਣੀ ਰਾਜ ਦੇਵੀ, ਮੀਆਂ ਪਦਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ।

੮. ਰਾਣੀ ਹਰਿ ਦੇਵੀ, ਅਟੱਲਗੜ੍ਹ, ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ

ਚੌਧਰੀ ਰਾਮ ਸਾਲਰਾਏ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ।

੯. ਰਾਣੀ ਦੇਵਨੋ, ਨੱਗਰ ਦੇਵ ਬਟਾਲਾ (ਜੰਮੂ) ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ।

੧੦. ਰਾਣੀ ਰਾਮ ਦੇਵੀ, ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ਸ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ।

੧੧. ਰਾਣੀ ਦੇਵੀ, ਰਿਆਸਤ ਜੱਸਵਾਂ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ 'ਨਕੌਦਾ' ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ।

੧੨. ਰਾਣੀ ਰਤਨ ਕੌਰ, ਸ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਕੰਵਰ ਮੁਲਤਾਨਾ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ।

੧੩. ਰਾਣੀ ਦਇਆ ਕੌਰ ਵੀ ਸ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੰਵਰ ਪਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਹੋਏ।

੧੪. ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ, ਪਿੰਡ ਚੈਨਪੁਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸ: ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ।

੧੫. ਰਾਣੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ, ਪਿੰਡ ਮੱਲ੍ਹਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ।

੧੬. ਰਾਣੀ ਸਮਾਂ ਕੌਰ, ਸ: ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ ਮਲਵਈ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ।

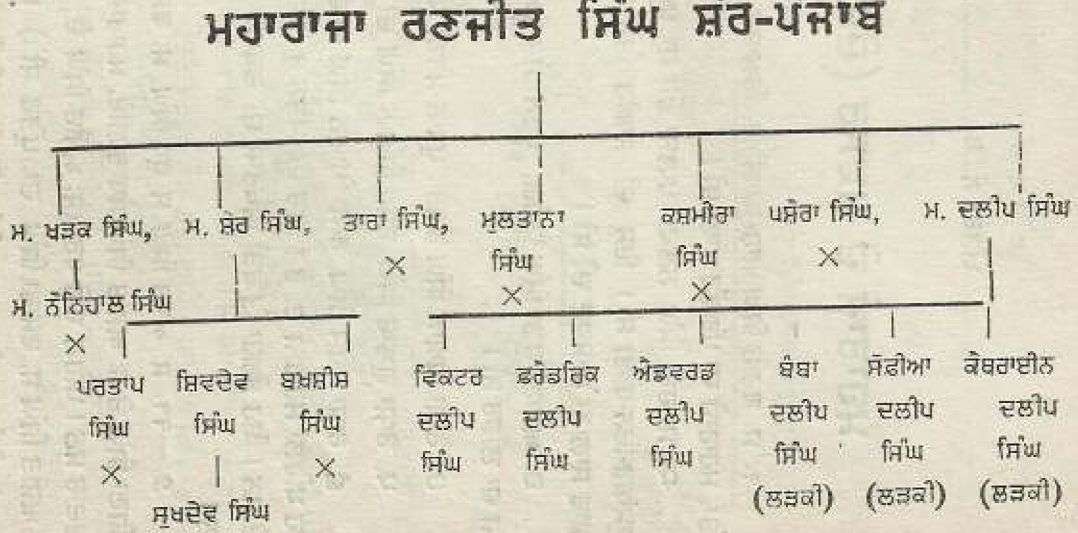
੧੭. ਰਾਣੀ ਗੁਲਾਬ ਕੌਰ, ਪਿੰਡ ਜਗਦੇਉ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਕ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ।

੧੮. ਰਾਣੀ ਮੋਰਾਂ, ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਇਕ ਪਤਵੰਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ।

੧੯. ਰਾਣੀ ਗੁਲ ਬੇਗਮ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ।"

੨੦. ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰਾਂ, ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਸ: ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਜੱਟ, ਪਿੰਡ ਚਾਹੜ, ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਮ: ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਔਲਾਦ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ
ਮ. ਖੜਕ ਸਿੰਘ,
ਮ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ,
ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ,
ਮੁਲਤਾਨਾ ਸਿੰਘ
ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ
ਪਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ,
ਮ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ
ਮ. ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ
ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ
ਸ਼ਿਵਦੇਵ ਸਿੰਘ
ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ
ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ
ਵਿਕਟਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ
ਫ਼ਰੈਡਰਿਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ
ਐਡਵਰਡ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ
ਬੰਬਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ (ਲੜਕੀ)
ਸੋਫੀਆ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ (ਲੜਕੀ)
ਕੈਥਰਾਈਨ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ (ਲੜਕੀ)

ਅੰਤਕਾ ਨੰ: ੩

ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰ (ਦੇਸੀ)

੧. ਸ. ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦਾ ਵੱਡਾ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਪੱਗਵੱਟ ਭਾਈ ਸੀ।

੨. ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ 'ਨਲਵਾ' ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ (ਕੁਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼) ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਤਿੰਨ ਲੱਖ, ਸਤਾਹਠ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਣ ਦੀ ਸੀ।

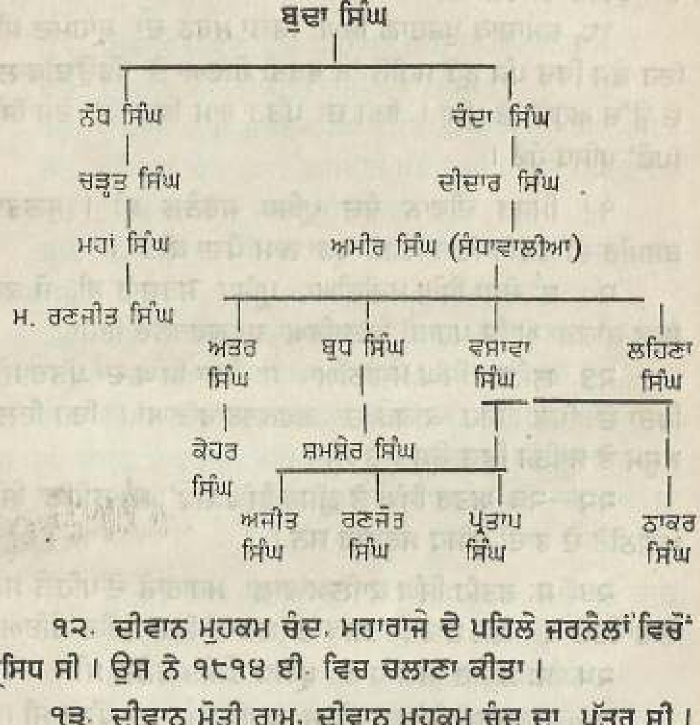
੩. ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ, ਪੂਰਨ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਅਕਾਲੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਲੀਡਰ ਸੀ।

੪. ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ, ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਸੀ।

੫. ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਈ, ਤੇ

੬. ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ ਸੀ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਰੁਪੈ ਮਹੀਨੇ ਤੇ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਡੋਗਰਾ ਤ੍ਰਿੱਕੜੀ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੋਢੀ ਸਨ।

੭.—੧੧. ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸ: ਬੁਧ ਸਿੰਘ, ਸ: ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ, ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਰਦਾਰ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਚਾਰੇ ਭਰਾ (ਸ: ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਤੇ ਸ: ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ: ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।) ਮਹਾਰਾਜੇ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਸ: ਬੁਢਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

੧੨. ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ੧੮੧੪ ਈ. ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕੀਤਾ ।

੧੩. ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ, ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ । ਉਹ ਕਈ ਸਾਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਰਿਹਾ ।

੧੪. ਦੀਵਾਨ ਰਾਮ ਦਿਆਲ, (ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਦਾ ਪੋਤਰਾ) ਸਿਖ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਨਾਮਵਰ ਜਰਨੈਲ ਸੀ । ਇਸਦਾ ਭਰਾ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਵੀ ਚੰਗੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਸੀ ।

੧੫.—੧੭. ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ (ਸੂਫ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨ*) ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਦੇਸ-ਮੰਤਰੀ (ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਰਜੀਆ) ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਭਰਾ ਇਮਾਮੁੱਦੀਨ

* ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਪੰਨਾ ੮੪ ।

ਤੇ ਨੂਰੁੱਦੀਨ ਵੀ ਚੰਗੇ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ।

੧੮. ਜਮਾਦਾਰ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਜ਼ਿਲਾ ਮੇਰਠ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਇਹ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਪੰਜ ਰੁਪੈ ਮਹੀਨੇ 'ਤੇ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਤੇ 'ਡਿਉਢੀਵਾਲਾ' ਦੇ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਾ। ਇਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਏ।

੧੯. ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਪ੍ਰਸਿਧ ਜਰਨੈਲ ਸੀ। ਮੁਲਤਾਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਫਤਹਿ ਵਿਚ ਇਹਨੇ ਬੜਾ ਨਾਮ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ।

੨੦. ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਰਦਾਰ ਸੀ, ਜੋ ਕਈ ਸਾਲ ਕਾਂਗੜਾ ਆਦਿ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਰਿਹਾ।

੨੧. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਸ: ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਕਾਂਗੜੇ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਿਆਂ। ਇਹ ਇਲਮ ਨਜੂਮ ਤੇ ਸਾਇੰਸ ਵਿਚ ਉਸਤਾਦ ਸੀ।

੨੨—੨੩. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਸ: ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਦੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਰਦਾਰ ਸਨ।

੨੪. ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਰ-ਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਰਾਇਣਗੜ੍ਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ।

੨੫. ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀ, ਪ੍ਰਸਿਧ ਫ਼ੌਜੀ ਜਰਨੈਲ ਸੀ।

੨੬. ਸ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀ, ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਜੋ ਪਿਤਾ ਪਿਛੋਂ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਬਣਿਆਂ।

੨੭. ਸ: ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ ਭੜਾਣੀਆਂ ੧੮੧੪ ਈ. ਵਿਚ ਮੁਹਿੰਮ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ।

੨੮. ਸ: ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਭੜਾਣੀਆਂ, ਸ: ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਜੋ ਪਿਤਾ ਪਿਛੋਂ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆਂ।

੨੯. ਸ: ਦਲ ਸਿੰਘ ਨਹੇਰਨਾ, ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦਾ ਮੁਤਬੰਨਾ ਸੀ।

੩੦. ਸ: ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ, ਮਿਸਲ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ

ਸੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਅਫ਼ਸਰ ।

੩੧. ਦੀਵਾਨ ਸਾਵਣ ਮੱਲ ਸੂਬਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ ।

੩੨. ਦੀਵਾਨ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਵਜ਼ੀਰ ਮਾਲ ਸੀ ।

੩੩. ਦੀਵਾਨ ਦੇਵੀ ਦਾਸ, ਦੀਵਾਨ ਭਵਾਨੀ ਦਾਸ ਦਾ ਭਾਈ ਸੀ ।

੩੪. ਦੀਵਾਨ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤ ਸੀ । ਇਸ ਨੇ ਦਫ਼ਤਰ ਆਬਕਾਰੀ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਫ਼ੌਜ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਸਨ ।

੩੫. ਦੀਵਾਨ ਅਜੁੱਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਦੀਵਾਨ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ ।

੩੬. ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ 'ਰਾਜਾ' ਦਾ ਖ਼ਤਾਬ ਪਾਇਆ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਮਾਲ ਬਣਿਆਂ ।

੩੭. ਮਿਸਰ ਬੇਲੀ ਰਾਮ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਈ ਹੋਰ (ਰੂਪ ਲਾਲ, ਮੇਘਰਾਜ, ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਤੇ ਸੁਖਰਾਜ) ਵੀ ਨੌਕਰ ਸਨ ।

੩੮. ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਭਗਤ ਰਾਮ ਬਾਕਾਇਦਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ ।

੩੯. ਮੁਣਸ਼ੀ ਕਰਮ ਚੰਦ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ (ਦੀਵਾਨ ਤਾਰਾ ਚੰਦ, ਦੀਵਾਨ ਮੰਗਲਸੈਨ ਦੀਵਾਨ ਰਤਨ ਚੰਦ) ਚੰਗੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਸਨ।

੪੦. ਰਾਮ ਦਿਆਲ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਹਜ਼ੂਰੀ ਮੁਣਸ਼ੀ ਸੀ ।

੪੧. ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼, ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਸੀ।

੪੨. ਮੀਆਂ ਗ਼ੌਸ ਖ਼ਾਂ, ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ।

੪੩. ਸਰਦਾਰ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ, ਮੀਆਂ ਗ਼ੌਸ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਪਿਛੋਂ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਅਫ਼ਸਰ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ।

੪੪. ਸ: ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ।

੪੫. ਸ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਉੱਤੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ।

੪੬. ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ, ਸ: ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਤਰ

ਸੀ । ਇਹ ਸਤਲੁਜ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅੰਦਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ।

੪੭. ਸ. ਜੋ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਬੜਾ ਦਲੇਰ ਸਰਦਾਰ ਸੀ ।

੪੮, ਸ: ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਲੜਿਆ। ਏਸੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ ।

੪੯. ਦੀਵਾਨ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਚਿਮਨੀ, ਚੁੰਗੀਖਾਨੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਫਸਰ ਸੀ ।

੫੦, ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਚਾਹਲ, ਯੁਸਫ ਜ਼ਈ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜਾਗੀਰ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆਂ ।

੫੧. ਸ: ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਸੋਡੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨਾਮਵਰ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਸਨ ।

੫੨. ਸ: ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਮਲਵਈ ।

੫੩, ਸ: ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ ਮੋਕਲ ।

੫੪. ਸ਼ੇਖ ਅਮਾਮੁੱਦੀਨ ।

੫੫. ਸ: ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ।

੫੬. ਸ: ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜਰਨੈਲ ।

੫੭. ਸ: ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜਰਨੈਲ ।

੫੮. ਦੀਵਾਨ ਰਤਨ ਚੰਦ ਦਾੜ੍ਹੀਵਾਲਾ ।

੫੯. ਸ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਘਰਜਾਖੀਆ ।

੬੦. ਸ: ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਕੁਤਬਾ ।

੬੧. ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ।

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਫੌਜੀ ਸਰਦਾਰ ਸਨ ।

ਬਦੇਸੀ ਅਫਸਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ [੯੨ ?] ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਇਹ ਹਨ ।

੧. ਵੰਤੂਰਾ, ਇਟਲੀ ਦਾ, ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ।

੨. ਅਲਾਰਡ, ਫ਼ਰਾਂਸ ਦਾ, ਰਸਾਲੇ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ।

੩. ਐਵੀਟੇਬਲ, ਇਟਲੀ ਦਾ ।

੪. ਕੋਰਟ, ਫ਼ਰਾਂਸ ਦਾ, ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ।

੫. ਡਾ: ਮਾਰਟਿਨ ਹਾਮਿਗਬਰਗਰ, ਆਸਟਰੀਆ ਦਾ (ਜਰਮਨੀ ਦਾ ?) ।

੬. ਹਾਰਲਨ, ਅਮਰੀਕਨ ਸੀ ।

੭. ਅਲੈਗਜ਼ੇਂਡਰ ਗਾਰਡਨਰ (ਗਰਦੋਨਾ), ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ ।

ਕੁਝ ਅਫ਼ਸਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਭਰਤੀ ਹੋਏ । ਕੇਵਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਹੋਰ ਕਈ ਯੂਰਪੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਲਾਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ।

ਅੰਤਕਾ ਨੰ: ੪

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਾਰੀਖ਼ਾਂ

ਸ. ਬੁਢਾ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ, ੧੭੧੯ ਈ. ।

ਮਿਸਲਾਂ ਬਣੀਆਂ, ੧੭੪੮ ਈ. ।

ਸ. ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ, ੧੭੫੨ ਈ. ।

ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ, ੧੭੨੧ ਈ ।

ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ, ੧੭੭੪ ਈ. ।

ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ, ੧੭੬੫ ਈ. ।

ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ, ਦੋ ਨਵੰਬਰ, ੧੭੮੦ ਈ. ।

ਸ: ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਸੁਰਗਵਾਸ, ੧੭੮੪ ਈ ।

ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਤਾਬ ਕੌਰ (ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਲੜਕੀ) ਨਾਲ ਮੰਗਣੀ, ੧੭੮੫ ਈ. ਤੇ ਵਿਆਹ ੧੭੮੬ ਈ. ।

ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ, ੧੭੯੨ ਈ. ।

ਸ਼ਾਹ ਤੈਮੂਰ ਮਰਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਕਾਬਲ ਦੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬੈਠਾ, ੧੮ ਮਈ, ੧੭੯੩ ਈ. ।

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ, ਦਸੰਬਰ, ੧੭੯੩ ਈ. ।

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਹਮਲਾ, ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ, ੧੭੯੫ ਈ. ।

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਤਿੱਜਾ ਹਮਲਾ, ਨਵੰਬਰ, ੧੭੯੬ ਈ. ਤੋਂ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੭੯੭ ਈ. ।

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਮਲਾ, ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੯੮ ਈ. ਤੋਂ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੯੯ ਈ. ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ, ੬ ਜੁਲਾਈ, ੧੭੯੯ ਈ. ।

ਭਸੀਣ ਦੀ ਲੜਾਈ, ੧੮੦੦ ਈ. ।

'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਲਕਬ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ, ੧੨ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੦੧ ਈ. (ਵਿਸਾਖੀ, ੧੮੫੮ ਬਿ.)।

ਕਸੂਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ, ੧੮੦੧ ਈ. ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ।

ਸ਼ਾ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ, ੧੮੦੨ ਈ. (ਫੱਗਣ ਸੁਦੀ ਸੱਤ, ੧੮੫੯ ਬਿ.)।

ਕਸੂਰ 'ਤੇ ਦੂਜਾ ਹਮਲਾ, ੧੮੦੨ ਈ.।

ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ, ੧੮੦੩ ਈ.।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ, ਮਾਰਚ, ੧੮੦੪ ਈ.।

ਝੰਗ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ, ੧੮੦੪-੫ ਈ.।

ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਦੂਜਾ ਹਮਲਾ, ੧੮੦੫ ਈ.।

ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਸੁਲ੍ਹਾ, ੧ ਜਨਵਰੀ, ੧੮੦੬ ਈ.।

ਸ਼ਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ, ੧੮੦੭ ਈ.।

ਕਸੂਰ ਫ਼ਤਹਿ, ਕਬਜ਼ਾ, ਮਾਰਚ, ੧੮੦੭ ਈ.।

ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਤਿੱਜਾ ਹਮਲਾ, ੧੮੦੭ ਈ.।

ਸ਼ੇਖ਼ੂਪੁਰਾ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਜਨਵਰੀ, ੧੮੦੮ ਈ।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦੋਸਤੀ ਤੇ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ, ੨੫ ਅਪਰੈਲ, ੧੮੦੯ ਈ.।

ਕਿਲ੍ਹਾ ਕਾਂਗੜੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ, ੨੪ ਅਗਸਤ, ੧੮੦੯ ਈ.।

ਗੁਜਰਾਤ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ, ਜਨਵਰੀ, ੧੮੧੦ ਈ.।

ਖ਼ੁਸ਼ਾਬ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ, ਜਨਵਰੀ, ੧੮੧੦ ਈ.।

ਸਾਹੀਵਾਲ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ, ੧੦ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੮੧੦ ਈ.।

ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਚੌਥਾ ਹਮਲਾ, ਫ਼ਰਵਰੀ-ਅਪਰੈਲ, ੧੮੧੦ ਈ.।

ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਜ਼ਬਤ, ਜੂਨ, ੧੮੧੦ ਈ.।

ਡਸਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ, ਨਵੰਬਰ, ੧੮੧੦ ਈ.।

ਨਕਈ ਮਿਸਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ ੧੮੧੧ ਈ. ।

ਸਿੰਘਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸ: ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਲਾਕੇ (ਜਾਲੰਧਰ ਤੇ ਪੱਟੀ) ਜ਼ਬਤ, ੧੮੧੧ ਈ. ।

ਸ: ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ, ੧੮੧੧ ਈ. ।

ਸ਼ਾ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ, ੬ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੮੧੨ ਈ. ।

ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ, ੧੮੧੩ ਈ. ।

ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ ਤੋਂ 'ਕੋਹਿਨੂਰ' ਹੀਰਾ ਲਿਆ, ਪਹਿਲੀ ਜੂਨ, ੧੮੧੩ ਈ. ।

ਹਜ਼ਰੋ ਦੀ ਲੜਾਈ, ੧੨-੧੩ ਜੁਲਾਈ ੧੮੧੩ ਈ. ।

ਮੁਹਿਮ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਜੂਨ-ਅਗਸਤ, ੧੮੧੪ ਈ. ।

ਸ: ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸੁਰਗਵਾਸ ਤੇ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ, ਸਤੰਬਰ, ੧੮੧੫ ਈ. ।

ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਹਮਲਾ, ਅਪਰੈਲ, ੧੮੧੬ ਈ. ।

ਝੰਗ ਜ਼ਬਤ, ਮਈ, ੧੮੧੬ ਈ. ।

ਸ਼ਾ: ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ ਤਿਲਕ, ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੧੬ ਈ. ।

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਡਿਉਢੀਵਾਲਾ ਬਣਿਆਂ, ੧੮੧੭ ਈ ।

ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਲਤਾਨ ਫ਼ਤਹਿ, ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖ਼ਾਂ ਕਤਲ, ਦੋ ਜੂਨ, ੧੮੧੮ ਈ. ।

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਬਜ਼ਾ, ੨੦ ਨਵੰਬਰ, ੧੮੧੮ ਈ. ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਫ਼ਤਹਿ, ਸਿਰੀ ਨਗਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ, ੪ ਜੁਲਾਈ ੧੮੧੯ ਈ. ।

ਸਾਵਣ ਮੱਲ ਦੀਵਾਨ ਮੁਲਤਾਨ ਬਣਿਆਂ, ੧੮੧੯ ਈ. ।

ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ, ੯ ਮਾਰਚ, ੧੮੨੧ ਈ. ।

ਸਦਾ ਕੌਰ ਕੈਦ, ੧੮੨੧ ਈ. ।

ਮਾਨਕੇਰਾ ਫ਼ਤਹਿ, ਜਨਵਰੀ, ੧੮੨੨ ਈ. ।

ਨੌਸ਼ਹਿਰੇ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ੧੩ ਮਾਰਚ, ੧੮੨੪ ਈ: ।

ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆਂ, ਅਪਰੈਲ ੧੮੨੮ ਈ. ।

ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਰੇਲਵੀ ਕਤਲ, ਮਈ, ੧੮੩੧ ਈ. ।

ਰੋਪੜ ਮੁਲਾਕਾਤ, ੨੬-੨੭ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੩੧ ਈ. ।

ਸਦਾ ਕੌਰ ਸੁਰਗਵਾਸ, ੧੮੩੨ ਈ. ।

ਪਿਸ਼ਾਵਰ 'ਤੇ ਪੂਰਨ ਕਬਜ਼ਾ, ੬ ਮਈ, ੧੮੩੪ ਈ. ।

ਲਦਾਖ਼ ਫ਼ਤਹਿ, ੧੮੩੫ ਈ. ।

ਡੇਹਰਾ ਇਸਮਾਇਲ ਖ਼ਾਂ ਜ਼ਬਤ, ੧੮੩੬ ਈ. ।

ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ, ੮ ਮਾਰਚ, ੧੮੩੭ ਈ. ।

ਜੰਗ ਜਮਰੌਦ, ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਸ਼ਹੀਦ, ੩੦ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੩੭ ਈ. ।

ਸ: ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਸੁਰਗਵਾਸ, ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੩੭ ਈ. ।

ਸ਼ਾ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ, ੪ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੩੮ ਈ. ।

ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਸੁਰਗਵਾਸ, ੧੫ ਹਾੜ, ੧੮੯੬ ਬਿ. (੨੭ ਜੂਨ, ੧੮੩੯ ਈ.) ਵੀਰਵਾਰ ।

ਲੁਧਿਆਣਾ] [ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ
੧੪-੮-੫੦] ['ਸੀਤਲ'

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਰਚਿਤ

ਇਤਿਹਾਸ—੧. ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ੪੦) ੨. ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ੩੦) ੩. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ੧੫) ੪. ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ, ੨੪) ੫. ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਘਰਾਣੇ, ੨੪) ੬. ਸਿੱਖਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ, ੨੪) ੭. ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ, ੨੭) ੮. ਦੁਖੀਏ ਮਾਂ ਪੁੱਤ, ੨੪) ੯. ਲਾਸਾਨੀ ਸ਼ਹੀਦ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ੧੦) ੧੦. ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਖਾ, ੩) ੧੧. ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ, ੫॥) ੧੨. ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ ਜੋਧੇ, ੮) ੧੩. ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸ ਦਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ, ੨੦) ੧੪. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੋਮੇ, ਪੰਜ ਭਾਗ, ੨੬੫) ੧੫. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰ ਤੇ ਭਗਤ, ੧੨) ੧੬. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ, ੧੨) ੧੭. ਮੇਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੈਕਚਰ, ੧੨॥) ੧੮. ਵੇਖੀ ਮਾਣੀ ਦੁਨੀਆ (ਸ੍ਵੈ ਜੀਵਨੀ) ੪੦)।

ਨਾਵਲ—੧. ਜੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ, ੨੨॥) ੨. ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ, ੨੨॥) ੩. ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ, ੧੮) ੪. ਈਚੋਗਿਲ ਨਹਿਰ ਤੱਕ, ੨੦) ੫. ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵੇਂ, ੨੨॥) ੬. ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ, ੨੨॥) ੭. ਮੁੱਲ ਦਾ ਮਾਸ, ੧੨) ੮. ਪਤਵੰਤੇ ਕਾਤਲ, ੧੨) ੯. ਵਿਜੋਗਣ, ੩) ੧੦. ਅੰਨ੍ਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ੧੨) ੧੧. ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋ, ੧੨) ੧੨. ਬਦਲਾ, ੧੦॥) ੧੩. ਪ੍ਰੀਤ ਤੇ ਪੈਸਾ, ੧੦) ੧੪. ਪ੍ਰੀਤ ਕਿ ਰੂਪ, ੫) ੧੫. ਧਰਤੀ ਦੀ ਬੇਟੀ, ੫) ੧੬. ਸੁੰਞਾ ਆਹਲਣਾ, ੯) ੧੭. ਧਰਤੀ ਦੇ ਦੇਵਤੇ, ੧੫) ੧੮. ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ, ੮) ੧੯. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ੮) ੨੦. ਤਿੰਨ ਛੋਟੇ ਇਨਾਮੀ ਨਾਵਲ।

ਵਾਰਾਂ—੧. ਸੀਤਲ ਕਿਰਣਾਂ, ੮) ੨. ਸੀਤਲ ਸੁਨੇਹੇ, ੮) ੩. ਸੀਤਲ ਹੰਝੂ, ੮) ੪. ਸੀਤਲ ਹੁਲਾਰੇ, ੮) ੫. ਸੀਤਲ ਤਰੰਗਾਂ, ੮) ੬. ਸੀਤਲ ਪ੍ਰਸੰਗ, ੮) ੭. ਸੀਤਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ੮) ੮. ਸੀਤਲ ਤਰਾਨੇ, ੮) ੯. ਸੀਤਲ ਵਾਰਾਂ, ੮) ੧੦. ਸੀਤਲ ਤਾਂਘਾਂ, ੮) ੧੧. ਸੀਤਲ ਵਲਵਲੇ, ੮) ੧੨. ਸੀਤਲ ਅੰਗਿਆੜੇ, ੮) ੧੩. ਸੀਤਲ ਰਮਜ਼ਾਂ, ੮) ੧੪. ਸੀਤਲ ਉਮੰਗਾਂ, ੮) ੧੫. ਸੀਤਲ ਅੰਗਿਆਰੇ, ੮) ੧੬-੧੭. ਸੀਤਲ ਮੁਨਾਰੇ ਤੇ ਚਮਕਾਂ, ੧੫) ੧੮. ਸੀਤਲ ਸੁਗਾਤਾਂ, ੮) ਮੇਰੀ ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਚਾਰ ਭਾਗ ੧੨੦)।

ਕਵਿਤਾ—੧. ਵਹਿੰਦੇ ਹੰਝੂ, ੮) ੨. ਸੱਜਰੇ ਹੰਝੂ, ੮) ੩. ਦਿਲ ਦਰਿਆ, ੮) ੪. ਮੇਰੇ ਗੀਤ ੮)।

ਗਿ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ

ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ
ਲੁਧਿਆਣਾ